KMETOVSKO PITANJE U BOSNI I HERCEGOVINI

NAPISAO VOJISLAV HRANIĆ.

PREŠTAMPANO IZ »HRVATSKE ZAJEDNICE«.

CIJENA K 1·—, ZA SELJAKE K —·50.

SARAJEVO
TISKARA I LITOGRAFIJA VOGLER I DRUGOVI
1911.

KMETOVSKO PITANJE U BOSNI I HERCEGOVINI.

Pripomena.

Rana na čovječijem tijelu prouzrokuje bol u organizmu; za to se mora liječiti, premda je i to neugodno. Tako, kada čovjek ranu imade, opstoje neugodnosti u dva slučaja: ako ranu ne liječiš, organizam sve više obolijeva; a može i do smrti doći. Eto najvećega zla! Ako li ranu poduzmeš liječiti, uvrijedit ćeš se nebrojeno puta. Koliko slabića sebi smrt pripremi samo za to, što se boje ranu povrijediti, pak s toga razloga ni liječiti je ne dadu! Ljudi djetinjske energije!

Naše agrarno pitanje u Bosni (i Hercegovini) možemo prilikovati rani na čovječijemu organizmu — i to kobnoj rani. Teško je poduzeti, da se ova rana liječi! Daleko je bolest već u organizam zašla, pak se u liječenju mora čovjek uvrijediti. Ali odatlen ne slijedi, da spram ovoj rani moramo biti indiferentni, pošto je očevidno rana takove vrste, da u zlu napreduje.

Kako je teško raspravljati o agrarnom pitanju u Bosni! Ako govoriš u prilog prisilnog riješenja u ovom pitanju, uvrijedi age (manjinu); ako li govoriš u prilog fakultativnog riješenja, uvrijedi kmetove, koji pretstavljaju ogromnu većinu naroda, a po tome sačinjavaju srce narodnog organizma Bosne i Hercegovine. Može li se pripustiti ipak ovo pitanje na miru? — Ovo pitanje može pustiti i dalje na miru samo onaj čovjek, koji nema nimalo simpatija prema našem mukotrpnom narodu. Ja u ovo pitanje zalazim s potpunim mirom, a oboružan ljubavlju prema cijelom organizmu našeg naroda, ne gledeći na interese pojedinih prediša, u koliko se oni ne odnose prema općem narodnom dobru, kao pravac prema točki cilja.

Čitatelji ovih crtica o agrarnom pitanju u Bosni neka istim nazorima i nakanama čitaju ove retke, s kojim ih ja pišem!

Značenje riječi »kmet«.

Riječ »kmet« dolazi ili od latinske riječi »comes« (ovo opet od »cum eo«), što znači »pratilac«, kojim su se nazivom zvali ljudi, što su u stara vremena više u počast, nego li od potrebe u javnosti stupali uz gospodare; ili može ova riječ dolaziti isto tako od grčke riječi „χωρίτης" (χώρα = selo), a znači „seljak"; ili od riječi „κομήτης" (κόμη = kosa), što bi značilo „kosmat", u porugljivom smislu „čupo"; te ako je današnja naša riječ „kmet" došla od ove zadnje grčke riječi „κομήτης", onda su to ime morali nadjenuti već našim pradjedovima, starim Slovenima Grci, kad su ih vidjeli, da osobitom ljubavlju nose kosu, koju ipak kao barbari nisu onako marljivo uregjivali, kao što su to Grci činili, te su ih zato »čupama« porugljivo nazivali. Da je ova neuregjena barbarska kosa i Grcima i Rimljanima u oči upadala, svjedoči i to, što su Rimljani jedan dio Galije po njezinim kosmatim stanovnicima nazivali »Gallia comata«.

Tako je sa izvorom i s korjenom naše riječi »kmet«, a značenje je u razna vre-

mena imala različito. Nekada je »kmet« označivo dostojanstvenika u društvu, a tome imade svjedočanstvo u kijevskoga kroničara, Nestora iz godine 1096., gdje stoji pisano: »Knjazi i inni kmeti«; tako se eto »kmeti« usporedo meću sa »knjazima«. U Srbiji su se kmetovi zvali znatniji seljaci. Tamo za vladanja kneza Miloša Obrenovića kmetove stane postavljati veća vlast, te su oni imali moć dapače neke vrste seoskih sudaca. U Crnoj gori kmetovima zove narod sudije, koje parci izaberu, da im sude. Nekada je riječ »kmet« označivala »roba« — tako u jednoj staropoljskoj himni majci Božjoj stoji pisano o Adamu: »Adame, kmete božji, ti sjediš u vijeću božijemu.« Danas riječ »kmet« osobito kod južnih Slovena znači poljodjelca osobno slobodna, ali u zemljišnom posjedu ovisna o gospodarima, koji se zovu: spahije, age ili bezi. Kako se dogodilo, da riječ »kmet« prigje ovoliko značenja? To se dogodilo po svoj prilici na taj način, što je »kmet« najopćenitije naznačivo »poljodjelca«; a iza toga se značenje ove riječi mijenjalo prema tome, kakav su društveni položaj poljodjelci imali u kojem vremenu ili narodu. Ako je »kmet« svojom ovisnošću sličio robu, zvao se »rob«; ako li je pak po društvenim nazorima položaju kmetovu davata cijena i on se svojim dostojanstvom približivo odličnjacima, onda je riječ »kmet« naznačivala dostojanstvo, koje se usporedo spominjalo, n. pr.: s »knjazima«. Danas se kod nas u Bosni onaj u starim vremenima općeniti naziv »kmeta« za sve uopće poljodjelce stijesnio samo na poluslobodne poljodjelce, a za potpuno neovisne seljake došao je naziv: »slobodni težak«.

Turski zakoni, a i austrijski zakoni prvih godina iza zaposjednuči Bosne i Hercegovine za kmetovsko zemljište imaju riječ »čifluk«, za kmeta pak izraz »čifčija«; čifluk« znači zemljišni posjed, koji se upregom obragjuje; kašnje je ova riječ tako širokog značenja stegnuta samo na oznaku kmetovskog zemljišta[1]).

Kmetstvo u Bosni prije njezina pada (godine 1463.).

Stari Sloveni nisu poznavali društvene ovisnosti, koju mi danas poznajemo pod nazivom »kmetstvo«. Bili su posve slobodni ljudi. Ni robova nisu imali, osim u ratu zarobljenih tugjinaca. To je sve tako išlo, dok se nisu stari Slaveni upoznali sa zapadnom kulturom, koja im je uz neke blagodati prosvjete donijela sobom i neke društvene grijehe, kao što je bilo lenstvo. Još prije 12. vijeka malo nalazimo megju Hrvatima neslobodnih ljudi. Ogromna je većina naroda hrvatskoga stanovala po selima, a to su bili većinom posve slobodni seljaci, koji su bili neogračeni gospodari svoga zemljišta, a ne kmeti; i bili su u javnom životu ravnopravni gragjanima i plemićima. (Vidi: Horvat R. »Povjest Hrvatske«, str. 107. i 108.)

Takove su prilike vladale kako u početku rekosmo, do 12. stoljeća; a iza toga se vremena promijene prilike i megju plemstvom i megju seljaštvom. Otkada postade lensko plemstvo, ova feudalna gospoda stanu pritiskivati seljake. Velikaši bi seljaštvu upravo nasiljem otimali slobodu. Malo po malo dogjoše mnogi seljaci u odnošaj podanika, jer su velikašima morali obavljati razne službe. Sve je više nestajalo slobodnih seljaka: »jednoselaca«, a na njihovo mjesto pojaviše se na obzorju nevoljni kmetovi (Horvat R.: »Povjest Hrvatske«, str. 211., 212.), koji su bili privezani za zemlje svojih gospodara, a oni su ih mogli zajedno sa zemljom prodavati ili poklanjati; bez dopuštenja svojih gospodara nisu se mogli ni seliti, dapače ni oženiti. Da su od dobivenih godišnjih prihoda sa zemljišta morali dio davati gospodarima, to je poznato.

---

[1]) Glede svega ovoga lijepo je piso Adam Karszniewicz: „Kmet", Zagreb 1895.

Slične su prilike pred padom Bosne g. 1463. vladale i u Bosni, ali ipak nije bilo onolikog kmetovskog nevoljništva kao u Hrvatskoj. Dokaz tome, da u Bosni nije bilo tako nevoljno stanje kmetova prije pada Bosne kao u drugim zemljama, jest to, što se u povijesti Bosne ne susrećemo nigdje sa kmetovskim jaukom. U Bosnu je zašla ova zaraza kmetstva u ono vrijeme, kad i u Hrvatsku; ali ipak, budući je Bosna bila daleko pod slabijim uplivom zapadne kulture, nije kmetovsko pitanje do osmanlijskog gospostva došlo do stupnja krize, kojeg mi nazivljemo nevoljništvom; to se dakle nije dogodilo u Bosni radi istih razloga, radi kojih narod Bosne ne odbaci sve do početka 19. stoljeća svoje »bosaniće«, makar da se i Bosna uz Hrvatsku prihvati savršenijega i općenitijega pisma: latinice. Bosna je bila pod domaćim gospodarima samostalna, pa za to su se ovdje sačuvali čistiji slavenski društveni nazori i ustanove.

Da je i u Bosni prije pada Bosne bilo kmetova, to ćemo dokazati sa ispravama.

Ban Ninoslav obnovivši stare sveze s Dubrovnikom, dne 22. ožujka g. 1240., dogje u pohode Dubrovčanima s mnogom pratnjom, a kašnje pisaše o tom svom kraljevskom posjetu: »Bi htenie višnjega našega gospoda Boga Isu Hrista, i jaz veliki ban bosanski Matej Ninoslav pridoh si u Dubrovnik,« a dalje na istom mjestu daje povlasticu Dubrovčanima: »i po zemlje i vladanie moe i mojih sin, da si hodite svobodno i prostrano ..., i pače da moji kmeti (ovisni težaci — op.) i moji ljudie (ostali slobodni gragjani i težaci — op.) i moji vladalci (vlastela — op.), da vi ljube i da vi hrane od zla s pravom verom.« (V. Klaić: »Povijest Bosne«, str. 75.; — Mikl.: »M. Serb.«, p. 28—29.).

Bosanski kralj Stjepan Ostoja u prosincu g. 1400. dariva velikomu vojvodi Hrvoji Vukčiću grad Livno i župu, a u toj darovnici megju drugim stvarima piše se i ovo: »Gospodine, od korena nićiere ino nije Hlivno ..., nego tvojega prvoga bilo i sade tvoje ..., izmamši u osmih selih v ime Voihnica tretjenika ..., i to su ona sela, u kim vsim Voihnićem dil od tretine tretina i s tim su bili gradu kmetije.« — (Mikl.: »Mon.«, p. 249. — A. Karszniewicz: »Kmet«, S. 26.)

Druga isprava jest darovnica zadnjeg bosanskog kralja, Stjepana Tomaševića od 18. rujna 1461., kojom poklanja neka zemljišta svom stricu, knezu Radivoju. Tamo se kaže: »Sluga božij, ja gospodin kralj, Stipan Tomašević našemu mlogopoštovanomu virnomu slugi, stricu knezu Radivoju dajemo u Luci grad Komotin, i pokraj njega goru Bočac i pokraj njega goru Čurničku i Daljevac do Seocah, Cvitoviće i Podmilačje selo s obi strane Vrbasa; sva ta sela s njihovim pravim megjama i kotarim, i u Jajcu i u Jezeru kuće njegove, mline, vrtle i vinograde s njim visušići ... I u Buljini (selo u Neretvi — op. pisca) šest **kmetah** i vinograde, Rast i Katun (planinska zgrada — op. pisca) Vlahah, koji su mu sad u državi, i koje bi posli prinašao, što ne bi ispod naše službe bilo ... To sve gori dadosmo i darovasmo našemu slugi stricu Radivoju i s tizim ga pisanjem sasvim pridajemo mlogopoštovanomu u Isukrstu fratru Filipu, vikaru od vikarije bosanske, da mu se to nigdar nejma poreći.« itd.

Prema ovim trima ispravama posve je jasno, da je i prije pada Bosne u ovim zemljama bilo kmetova. Posebnoga tumača ispravama ne treba.

Pripominjemo ovdje opet, da u Bosni kmetova niti je bilo previše, kao u susjednim zemljama, a niti su bili u onako nevoljnim prilikama, jer bi inače bilo više spomena o kmetovima.

Agrarno pitanje u Bosni poslije pada.

Kakve su sad agrarno-pravne odnošaje Osmanlije zatekli u Bosni, takovi su agrarno-pravni odnošaji ostali i dalje iza nesretne po Bosnu godine 1463. Spomenute godine Fatih Mehmed II. udari na

Bosnu i za čudo osvoji ju skoro bez ratnoga krvoprolića. Bosna je bila unutra rastrovana borbom izmegju patarenstva i katolika. Katolici su progonili patarenstvo kao importiranu vjersku nauku i smutnju još od Kulina bana pa do ovoga vremena. Plemstvo je bosansko velikim dijelom pristajalo uz patarenstvo, nalazeći tamo moguće veći ugled i slobodu za plemstvo, pošto je patarenska vjera bila bez hijerarhije, a po tome i bez tih jedinih uzda za feudalno samosilničko plemstvo u srednjemu vijeku. Valjda je tu nešto bilo i patrijotizma, jer je prevlast katoličanstva u Bosni za onoga vremena nosila sobom posizanje ugarske države u autonomne poslove bosanskoga kraljevstva; dok je patarenstvo značilo odbijanje svake tugje vlasti. Patareni kobne godine 1463. bijahu jednako nezadovoljni, kao i uvijek od Kulina bana do ove godine. Za to su veoma bili obradovani, kada se je Fatih Mehmed približivo Bosni s ogromnom vojskom; a kad je ovaj turski pobjednik-car zagazio u Bosnu, našo je patarene, gdje ga odano čekaju; stoga mu je uspjelo da bez ikakva skoro otpora zauzme Bosnu. Sam kralj, Stjepan Tomašević krivokletno bude pogubljen na glas Bestamijeve fetve: »El mumimu la juldegu min džuhrin merretejni« (»Pravovjerni nek se ne da ugristi dvaput iz jedne rupe«). Patareni su hrlili, da se poklone slavodobitnome caru. Po starom turskom običaju sultan ponudi velikašima, da poprime islam, ako žele ostati svoji u svome i sačuvati prava i posjede. Pošto su patareni u mnogim vjerskim točkama stajali bliže islamu, nego katolicima, nije nikakvo čudo, da su listom prelazili na islam. Katoličko plemstvo sa mnogobrojnim katolicima razbjeglo se na sve strane. Ostatak ostataka pokori se sultanu i postane raja voleći se i posjeda odreći, nego li na islam prijeći. Postupak patarena Fatiha je iznenadio; za to im potvrdi sve stare povlastice izuzevši jedino prijašnje naslove. Svima velikašima u nasljestvo podijeli turski počasni i plemićki naslov »beg« i uvrsti ih u vojsku kao lenske vitezove. Ni u jednoj turskoj pokrajini ne nalazimo nasljednog plemstva, već samo u Bosni i Hercegovini. Vastelići i gragjani uvršteni su u red spahija[1]).

Pripominjući ovdje, da sam namjerice zadnje važne retke citiro po muslimanskom piscu Safvet-beg Bašagiću, prelazim na agrarne odnošaje. Agrarno-pravni odnošaji i poslije pada Bosne ostadoše isti, ali ne ostade isti broj kmetova. Odmah u početku turskog gospostva u Bosni umnoža se broj kmetova, možemo reći, prekomjerno.

Mnogo se katoličko plemstvo iseli iz Bosne u austro-ugar. zemlje, a njihovi se nepokretni posjedi razdijele megju odane privrženike: poturčene patarene i megju doseljene turske velikaške porodice: Čengiće, Miraleme, Sulejmanpašiće i druge. Isto tako mnogo plemstvo bude pogubljeno, pa i njihovi posjedi zapanu patarene: begove i spahije. Napokon se mnogi katolici moradnu i odreći svojih posjeda, nego li preći na islam (a to je bio uvjet, pod kojim su svoj zemljištni posjed mogli zadržati), te se i njihovim posjedima obradu-ju privrženici slavodobitnika-cara. Naravski, da ovih kršćanskih posjeda nisu uzeli begove i spahije kao same begluke, već kao kmetovska zemljišta, jer drukčije ih ne bi mogli obragjivati, pošto njihov poso po duhu osmanlijskih nazora i ustanova nije bio obragjivanje zemljišta, već ratovanje po gjaurskim zemljama. A ovi novi čiftčije isto tako nisu mogli biti kao prosti zakupnici zemalja, a još manje kao robovi, jer pod tim uvjetima ne bi bio ni jedan kršćanin osto u Bosni — kad su se i onako hrpimice iseljavali, sve dok se ne zauze za bježeće kršćane fratar, fra Angjeo Zvjezdović, isposlovavši kod Fatiha na Milo-

---

[1]) Safvet-beg Bašagić-Redžepašić: »Kratka uputa u prošlost B. i H.«, str. 18. i 19.

draževu polju glasovitu »Ahd-namu«, kojom se franjevcima i njihovim vjernicima zavjeravala potpuna sloboda. I novi čifčije bili su prema gospodarima u istome odnošaju, kao i oni kmetovi prije pada Bosne. Osim drugih okolnosti, to je bilo i po duhu »Ahd-name«, jer se tamo izmegju drugoga obećaje i to: **da se od sultana Mehmed Kana svim plemićem i neplemićem zapovijeda, da nitko bosanskim svećenicima nit njihovim crkvama ikakvu zaprjeku ili dosagjivanje uzrokuje. Koji su pribjegli i vraćaju se, neka budu sigurni i nepovrjedivi; te nitko od Kanovih vezira oli moslemina nek se u njihove stvari ne miješa. I oni za se, svoje ljude, kuće, crkve i ako koje ljude iz inostranih krajeva dovedu, nek potpunu slobodu uživaju . . .**[1])

Iz Bašagićeva pisanja u gore napomenutom povjesničkom djelu slijedi, kao da iza pada Bosne nije više u Bosni osto nijedan kršćanin, koji je nešto od zemljišta posjedovo. To je previše rečeno, i posve bi crnu ljagu bacio na početak turskog gospostva u Bosni, kad bi čovjek osto pri ovoj neosnovanoj tvrdnji Bašagića. Ta se neosnovanost vidi iz same »Ahd-name« Fatihove, koja dapače nenadanu slobodu i nepovrjedivost zavjeravaše svima katolicima u Bosni. Pa i osim »Ahdname« ja ću i drugim jakim dokazima jasno utvrditi, da su ne samo franjevci, nego i svi ostali kršćani mogli i pod turskim gospostvom od pada Bosne pa do oslobogjenja posjedovati i pokretna i nepokretna dobra. Evo tih dokaza osim »Ahd-name«:

1. Mnogo takih zemalja imade, koje su pobožni kršćani, još u davnini ostavili franjevačkim samostanima kao zadužbine; a samostani se još i danas na uzvrat odregicnim za to molitvama njihovih duša spominju.

2. Još u 18. stoljeću spominje se u Bosni glasovita katolička obitelj Brnjakovića (Andrija, Filip i Jakov), koja je stanovala u Sarajevu, bavila se trgovinom, ali imala i posjede: poznata sa svog trgovačkog glasa i bogastva u ovo vrijeme na prvim tržištima Evrope i na dvorovima mnogi zapadnih vladara. Ova je obitelj bila glavnim bankirom, otklen su bosanski franjevci u nevoljama silne novce uzajmljivali.

3. Jukić god. 1851. u svom »Zemlj. i Povjest Bosne« na str. 160. (opaska 5.) spominje, da 200 kršćanskih kuća u Bosni posjeduje »zemlje i ostalog imanja«, koliko jedna muslimanska kuća.

4. Gučogorac (pseudonim) u »Hrvatskom Pravu« godine 1906. fermanima iz god. 1737. i 1740. dokazuje, da kršćanska i muslimanska općina zajedno imade pravo posjeda i ispašivanja na nekim zemljištima Vlašića. Spomenuti dopis u »H. P.« pretiskan je u brošuru iste godine pod naslovom: »Travničkim dželepčijama«.

5. Dr. Vlad. Ćorović g. 1909. saopćujući »Nekoliko fojničkih pisama« u »Glasniku zem. muzejá pod br. III. na str. 482. donosi ugovor izmegju fojničkog franjevačkog samostana i nekog Nikole Selakovića: »Razminismo s Nikolom Selakovićem njivu za njivu kod naše kuće pod Selakovići i okrajak njegove šume nad njivu, da on nema ilake ni u čemu; i dasmo mu vrto prid kućom njegovom, nad kućom i pod kućom i dio našega guvna i voće. Još mu na to odbodosmo zemlje pod njegovom njivom, a on nam potok u gaju aliti pod gajem.«

6. Sejh Sejfudin Kemura god. 1909. u »Glasniku zem. muzeja« donoseći »Turske dokumente za povijest bosanskih katolika«, spominje i jedan na str. 568. dokumenat, kojim: »Angjelija, kći Ivanova, a unuka Neškova, koja od nekog vremena stanuje u selu Sutjesci, visočke nahije, a prije je stanovala u Latinluk-mahali u Sa-

---

[1]) Cijelu »Ahdnamu« vidi u Batinića: Djelov. franjevaca, I., str. 132. Zatim vidi »Ahdnamu« u Vladića raspravi u »Franjev. Glasniku« 1896. g., str. 134. Tu »Adnamu« Vladić nešto drukčije donosi.

rajevu«, a imavši u spomenutoj mahali »jednu kuću sa jednom sobom i magazom na donjem spratu, na gornjem dvije sobe«, pa »avliju« — te se svega ovoga: i kuće i zemlje odriče, da »u ovoj kući svećenici podučavaju djecu u evangjeliju i da se time vrši dobročinstvo«.

7. I danas još imade nekoliko sela u Bosni, žitelji im porijeklom dolaze od starih plemićkih obitelji, a ne pozna se, da su ikada kmetovi bili. Ta su sela: Aljinići, Bjelavići i Vazgeči u okolici Sutjeske; Pokrajčići i Brajkovići kod Gučegore; Bistrica i Tješilo kod Fojnice; tako slobodnih kuća imade nadalje u okolici Jajca, Kotor-Varoša i Varcar-Vakufa; u okolici pak Livna slobodni su od davnina bili i svoju zemlju imadu: u Vidošima obitelji Matića, u Mišima Batinići, u Zagoričanima kuća Mihaljević.

Dakle: kršćani su i poslije pada Bosne ne samo mogli posjedovati zemlju, nego su dapače i posjedovali; makar taj posjed i bio vrlo neznatan! Što je ipak bilo uza sve to neisporedivo velik dio kmetova, razlog tome naći ćemo u slijedećem poglavlju.

Otklen toliki kršćanski kmetovi u Bosni?

Sada istom dolazi najzanimivije pitanje u cijelom kmetovskom pitanju Bosne: ako su kršćani mogli po turskim zakonima posjedovati zemljištne posjede, otklen onda toliki kmetovi? I na ovo ću pitanje nastojati da odgovorim strogo prema faktičnim podacima, ne strašeći se ni najmanje, da će koji obziran čovjek moći zamjeriti ikojem mom navodu.

Odgovarajući na ovo pitanje, odmah ću u početku postaviti točke radi lakšega prijegleda, a njih ću onda u posebnim otsjecima razviti i dokazati.

Današnje veliko mnoštvo kmetova u Bosni i Hercegovini dolazi odatlen, što je:

a) dosta kmetova bilo i prije pada Bosne pod Osmanlije, koji su dalje i pod turskim gospostvom ostali kmetovima;

b) kašnje su mnogi kmetovi nastali nasilnim otimanjem;

c) mnogi su današnji kmetovi dragovoljno postali kmetovima poradi nepovoljnih okolnosti, koje su u Bosni vladale kroz duge godine turske vladavine;

d) mnogi su današnji kmetovi, osobito kod pravoslavnog elementa, nastali naseljivanjem.

1. Da je dosta kmetova u Bosni bilo i prije nesretne godine 1463., to sam već dokazo u pregjašnjem članku; da su svi ti prijašnji kmetovi većinom i kašnje ostali kmetovima, toga ne treba dokazivati. Prelazimo odmah na točku, **da je mnogo kmetova poslije pada Bosne nastalo nasilnim otimanjem.**

Kad razmislimo osvajačko pravo srednjega vijeka, koje se sastojalo u tome, što bi pobjedioc rušio i otimo sve, što bi mu došlo do ruku, nećemo nimalo oklijevati, da vjerujemo nekim vijestima iz bosanske povijesti, koje javljaju, kako je Fatih Mehmed mnoge od otpornoga bosanskoga plemstva uništio. Povijest izričito spominje, da je Fatih Mehmed osim kralja Tomaševića i strica mu Radivoja još i mnoge od druge vlastele pogubio[1]). Ovim vijestima nije nam ni teško vjerovati, kad znamo, da je i sam kralj na vjeru pogubljen. Spominju stari anali, da je Mehmed II. ono žiteljstvo Bosne, koje ne htjede primiti islama, za plijen dao svojim privrženicima[2]). Do stotinu hiljada što muška, što ženska, da je u Aziju odvedeno[3]). Doduše ne možemo sve ovo uzeti za potpunu istinu, ali nema razloga, te ne bi mogli vjerovati, da se je ipak mnogo osvete izvelo nad onim žiteljstvom Bosne, koje je u Osmanlijama gledalo ne samo neprijatelje krsta, nego i domovine. I sami su patareni, kao novi privrženici islama uhvatili ovu prigodu, da se osvete osobito nad katolicima, koji su njih prije poradi vjere uznemirivali.

---

[1]) Historia Gentis Slave p. 19.

[2]) Šafarik: Acta Arch. Ven. k. II., 510 do 512.

[3]) Knežević: Pad Bosne, str. 51.

Mi osim ovih opravdanih izvoda imademo i nekih faktičnih dokaza za našu temu. Poznate su stare bosanske plemićke obitelji: Dobretići, Hrvojevići, Brajkovići, Tolisići, Viševići, Dragičevići, Pavlovići, Pribinići, Jablanovići, Ostojići, Kotromanovići; ali danas o tim obiteljima, kojima tragovi još nisu posve izbrisani, nema ni govora kao o slobodnim ljudima, koji bi svoju zemlju od starina imali. Od starih plemićkih nekih obitelji, koje su se razrodile, opstoje još tragovi u selima; tako su: Brajkovići župa u blizini Gučegore, Dobretići selo u jajačkom kotaru, Viševice selo u kotorvaroškom kotaru, Pribinić mjesto u tešanjskom kotaru, Tolisa mjesto u brčanskom kotaru[1]) — a većinom su žitelji ovih mjesta starinom neslobodni težaci, makar da su se mnogi u skorije vrijeme iskupili. Ni o drugim obiteljima Hrvojevićima, Jablanovićima, Kotromanovićima itd. takogjer govora nema kao o slobodnim ljudima. Od ovih i od mnogih drugih obitelji šta je bilo, da su svoja zemljišta izgubili? Na ovo nam pitanje odgovara krvava povijest pada Bosne, kao što i kasnija teška vremena.

Kad je fra Angjeo Zvjezdović spomenutom »Ahdnamom« od Fatih Mehmeda za franjevce i za kršćanski puk isposlovo slobodu i carsku zaštitu moglo se nekako živjeti, premda ne sjajno, pošto su se prevjereni patareni nemilo osvećivali nad katolicima, ne bojeći se cara u dalekom Stambolu. Sve je ovo ipak nekako išlo, dok za namjesnika na Bosnu ne dogje Ferhadbeg-zade Gazi Husref-beg god. 1506.—1512. Husrefbeg je bio namjesnik veoma energičan, a prema kršćanima silovan. On je sin Ferhadbega i sultanije Selčuke, a unuk Bajezida II. Poradi ovoga svog visokog rodbinstva mogo je Husrefbeg nesmetano provagjati na Bosni, štogod je zamislio, da će biti u korist islama. Ovaj je turski namjesnik bio dvaput na Bosni: prviput gore spomenutih godina, a drugiput od 1520.—1542. Već je za prvog svog namjesnikovanja silom i milom širio islam, otimljući posjede svima, koji ne htjedoše prevjeriti i prigrliti muslimanski vjerozakon. U tom je smislu revidirajući tapije i proveo podjelu dobara, a za to je bio prozvan »eleminom«, što će reći u našem jeziku: djelitelj zemalja[2]). Pripovijeda se još i to, da je Husrefbeg jedanput pozvo preda se svu gospodu bosansku, zaiskavši od njih povelje, tobože da im ih potvrdi. Kad su pak ovi pred njega došli, spali taj silnik povelje svih onih, koji ne htjedoše na islam prijeći; mnogi plemići se nisu dali prevariti, već su makli preko Save u tugje države, ostavivši dakako iza sebe zemljištne posjede Husrefbegu na raspolaganje[3]) On je zasnovo Sarajevo u središtu kršćanstva (Vrhbosna), pak je u samom svom gradu učinio mnoge zadužbine, izmegju ostaloga podignuvši na Balkanu najljepšu džamiju, koja i danas opstoji pod imenom »Begove džamije«; za tim je u istom ovom mjestu podigo Kuršumliju (medresa), Haniku (druga medresa), Musaferanu (gostinjac za muslimane). I uopće treba spomenuti, da je Husrefbeg zasnovatelj vakufskih dobara u Bosni. Pripovijeda se, da je ovaj puta do 20.000 kršćana prevjerilo na islam, do 9000 da je sasječeno, a do 30.000 da ih otišlo u Aziju u progonstvo[4]).

Teško je ovo sve primiti pod golu istinu, ali teško je ovim vjestima i nevjerovati, kad se uzmu druge okolnosti u obzir. Istina je naime to, da je Husrefbeg uništio Vrhbosnu i u njoj crkvu svetog Pe-

---

[1]) Tolisa, Donja Mahala i Ugljara otkupile se god. 1863. pod Šerif-Osman-pašom za 16.500 dukata. — D. Božić: »Agrarno pitanje«, str. 36.

[2]) V. Batinić: Djelovanje franjevaca, II., str. 1—2.

[3]) I. F. Jukić: Zemlj. i Povj., str. 142. — Ilirska kronika.

[4]) O. A. Knežević: Carsko-turski namjesnici, str. 20—21.

tra, a od njezinih krasnih stupova, da je napravio današnju »Begovu džamiju«. Godine 1524. (za drugog namjesnikovanja Husrefbegova) bješe razoreni samostani: u Kreševu, Fojnici, Visokom, Konjicu i Sutjeskoj[1]), te iste godine bude u Sarajevu pogubljeno dvanaest braće franjevavaca. Jedan pisac spominje dapače, da od porušenih samostana nije kamen na kamenu osto. Malo kašnje na sličan način strada i samostan u Mostaru, a pogubljeni budu po svoj prilici za Husrefebgova vladanja u raznim mjestima Bosne i Hercegovine: fra Andrija, fra Josip i fra Mijo u Blatu; fra Stjepan iz Posušja i fra Ljudevit s Vinjana u Duvnu; fra Luka Broćanac, fra Leon iz Vrlike, fra Luka Duvnjak, fra Marko iz Tihaljine i fra Petar Ramljak u Rami. Ljetopisac, kad ovo navodi, dalje još pridomeće: **»Broj mučenih od Turaka najprije u Bosni, a za tim u Hercegovini tako je velik, da bi nam trebo zapisnik onoga Boga, koji je njih ovjenčao: kad bi htjeli doznati sve; dočim ovdje pobrojeni sadržaju najmanji dio mučenih na okrutne načine za našu svetu vjeru[2])**. Ne piše pisac ovoga tako baš neopravdano, kao što će se mnogim na prvi mah učiniti, jer je u vrijeme feta bilo oko 30 franjevačkih manastira u Bosni, a svakom je manastiru Fatih Mehmed II. ostavio i vakuf, iz kojeg bi se manastir uzdržavo. Od tih je manastira dosta porušeno za vrijeme Husrefbega, a zemlje su manastirske ugrabljene i podijeljene drugim[3]).

Oko godine 1526. bude i u Jajcu franjevački samostan srušen, a kako je kazivo fra A. Kneževiću neki jajački mudir, Sulejmanbeg: god. 1517. pokajaše se »poturice« iz Dnoluke, što su prišli na islam i ne mogući trpjeti nasilja, koja je Husrefbeg nad kršćanima izvodio, jednoga petka združe se s drugim kršćanima i udare na muslimane, koji su u džamiji klanjali i sasijeku ih. Doznavši za ovo Husrefbeg, naredi da sva Dnoluka plaća desetinu za »Begovu džamiju« u Sarajevu. Tako je i do današnjega vremena Dnoluka pod vakufom Begove džamije u Sarajevu; a od onoga vremena nisu smjele biti jajačke kapije otvorene, kada muslimani klanjaju petkom u džamiji[1]). Što više: dnolučki muslimani petkom nisu smjeli nikako ići u džamiju, koja je megju zidovima Jajca, nego su imali svoju džamiju pred kapijom. Običaj, da se Jajce petkom zatvara, trajo je sve do okupacije, a dnolučka džamija pred kapijom još i danas postoji.

Nisam navodio gornjih patnja, koje su podnijeli franjevci i kršćani za namjesnikovanja Husrefbegova stoga razloga, što bih htjeo ponavljati stare nezgode, već jedino s tom namjerom, da utvrdim činjenicu, kako je Husrefbeg bio nasilan i nepravedan »elemin«, pak je pregledavajući tapije i razmjeravajući zemlju silne zemlje oduzeo kršćanima, i te zemlje kmetlucima učinio. Mnogi su kršćani radi Husrefbegova pogonstva iselili iz Bosne, a na njihovo je mjesto taj Gazija nekakve »Surffe« i »Vlahe« naseljivo, kao što ćemo kašnje vidjeti.

Ukmečivanje kršćanskih zemljišta iza Husrefbegovih vremena.

Pod ovim ću naslovom govoriti o dvije vrste ukmečivanja kršćanskih zemljišta: ukmečivanje fizičkom silom i ukmečivanje po muždi nevoljnih vremena i prilika, u kojima su kršćani bili prisiljeni, da se sami sobom odreku svoje slobode.

Govorit ću i ovdje samo sa historičkim podacima, a molim čitatelje, da iz njih nikakvih drugih zaključaka ne izvode, do

---

[1]) V. Batinić: Djel. franjevaca, II., str. 12.

[2]) Santovski, Bakula i Fabijanić kod Batinića: Djel. Franj. II., str. 13.

[3]) Ovako je fra A. Kujundžić dokazivo pred vezirom u Sarajevu 1863., boreći se za fratarske »mehafluke« — vidi: Strukić: Povj. crtice Kreševa, str. 133.

[1]) O. A. Knežević: Carsko-turski namjesnici, str. 21.

li agrarno-pravnih! Kakvegod vrste uzbugjivanje daleko je od namjere mojih redaka.

Vuk Stefanović Karadžić u svom »Leksikonu« pod riječju »čiftčija« pripovijeda i ovo: »Ja sam godine 1838. bio u Spljetu s jednim Hercegovcem iz Mostara, po imenu Hristom Perinovićem, koji je od svoje kuće ondje bio dobježao, što je imo kuća od svoga čitluka, pa Turci htjeli, da im proda na silu, a on nije htio, nego je volјeo ostaviti svoju i kuću i baštinu i pobjeći u drugo carstvo.«

Tako Vuk o jednom dogagjaju, ali i dalje on još sam od sebe nadodaje: »Može biti, da su gdjekoja sela još od starine imala ovako svoje gospodare, ali su ih najviše počitlučili, n. pr., kad kakav čovjek što skrivi ili ga Turci za što obijede, pa hoće, da ga pogube, on pripadne kakome turskome glavaru: »aman, aga, ne daj me; tvoj sam i Božiji do vijeka.« Po tom aga rekne, te ga puste, i on ostane njegov čifčija. Kad se ovako u kakome selu počitluče nekolike kuće, ostale seljake aga nudi, da mu se počitluče, pa ako neće, on im zatvori stoku, kad nagje na zemlji onijeh svojijeh čifčija, i globljava ih, dok mu se najposlije i oni ne prodadu. Ja sam zapamtio, kako je Alipaša Vidaić 1803. godine hvatao Klupčane te vezao i bio, dok mu se nijesu prodali.« Vuk ovo posljednje pripovijeda doduše općenito, ali najviše za Srbiju, megjutim nadodaje: »Čifluk-sahibije su i u Srbiji bile narodu gore od svijuh ostalijeh Turaka, **ali su opet prema bosanskijem čitluk-sahibijama bile smilje i bosilje.**«

Vuk je u svome riječniku prema svrsi, koju je imo, posve u kratko opiso položaj kmetova u Srbiji i Bosni poradi nekih nasilnih aga, što je požaliti. Priješnji su se pisci bavili više glavama, nego li drugim vremenitim dobro.

Nanose je pripomenuti, da su bosanski franjevci slabo opisivali stradanje kršćana u zemljištima, kao da je ovo bila posve neznatna, dapače ništetna stvar prema drugim »zulumima« — prema vlastitom životu, koga su često puta gubili i fratri i ostali kršćani. Kao da im do gubitka zemljišta nije ni bilo mnogo stalo, samo nek je glave na ramenu! A ovakih bi primjera bilo u povijesti Bosne jedna silesija. Kad su za Tahir-paše (1847.—1850.) uvedeni sarahori (komora), kojima je bila svrha, da nose municiju i hranu za tursku vojsku, pošto je dužnost sarahorluka spadala većinom na kršćane, nastale su nove prilike, da se kmetovi umnože. Mnogi su otišli nosit komoru turskoj vojsci, pa se više ne vratili. Spahija, uz kojeg bi otišli sarahori, odmah se obogati kojim selištem. Sarahorluk je još i danas kod Bosanaca predmetom najveće kletve, te se rekne konju, kad mu se najviše zla zaželi: »d a b o g d a k o m o r u n o s i o!« Isto bi tako bilo, kad bi na kojigod drugi način (ubistvom, bijegom u planinu itd.) nestalo kojeg kršćanina.

A sad ću spomenuti jedan primjer stvaran, kako se kršćanima zemlja otimala još u 19. stoljeću. Jukić u svom »Zemljopisu« na str. 42. govoreći o Mahmutpaši upravitelju tuzlanske nahije veli, da je ovaj sa svojim sinom Osmanbegom **»žalosnoj raji ne samo zemlju pootimo, već ju i na prosjački štap dotjero«.**

Isto tako veli Jukić u istom svom »Zemljopisu« na str. 66., kako je Ali-paša Rizvanbegović, vezir hercegovački pripustio »Turcima«, **»da od raje otimlju, štogod više mogu«**, te su i **»pootimali** (nastavlja pisac) **zemlje, novce i blago živo; a paša nad sve ostale. Godine 1841. protjera u vrijeme najveće studeni iz Mostara preko 570 kršćanskih porodica na suhoj pravdi.«** Dalje veli Jukić, da se je pod Alipašinim vezirovanjem iz Hercegovine u Bosnu preselilo preko 10.000 duša.

Ovdje moram pripomenuti, da Jukić nije strančar.

Drugi primjeri: Neka stara kuća Ćurića u Buškom Blatu imala svoju zemlju; ta je zemlja poslije došla pod Numbegoviće iz Podhuma (kod Livna), a da je Ću-

riči nijesu ni poklonili ni prodali — a niti su izumrli. Šta je bilo? — Još jedan primjer: U Glavicama (kotar Livno) neki Simić imagjaše svoju zemlju, na kojoj danas stoji više kuća. Sve te zemlje, čuo sam, da su dobili Bašatlije za 500 (pet stotina) groša, t. j. za 80 kruna. Kako su ovi begovi dobili tako zemlju jeftino, ne znam.

Druge vrste prisvajanja kršćanskog zemljišta bilo je u izobilju — a to je: prisvajanje kmetovskih krčevina iskrčenih na erarskom zemljištu. Ovo je bilo tako običajno, da na pojedine primjere ne bi trebalo ni upozoravati. Malo će koji od odraslijih čitalaca biti, da ne bi znao makar koji primjer. Kmet naime, koji bi iskrčio gdjegod šumu ili obradio meru, ne bi na te parcele dobio tapije, već aga. Kmetu ni na pamet ne bi padalo, da obragjene parcele državnog zemljišta na se uknjiži. Moguće, da se je to za to dogagjalo, što kmet ne bi ni smio obraditi državnog zemljišta bez aginske zaštite. Istina je to, da bi mnogo puta (moguće većinom) aga na tako obragjenu zemlju poklonio kmetu tretinu na 3—4 godine, dok mu se trud isplati. Ima primjerâ, gdje je aga poslije okupacije dapače tražio, a često puta i dobio pravo vlasništva na veće i manje parcele državnog zemljišta, ne imajući za sebe nikakvih više dokaza, nego da mu je na tom mjestu njegov kmet makar nješto obraglivo, n. pr.: kupusni ili duhanski rasadnik; ako je govora bilo o šumi, onda je aga često puta prisvajo kompleks šume samo s tim dokazima, što se je njegov kmet iz tog ili iz tog kompleksa šume drvario, ili je krmke žirio. Mnogo je puta aga svoga kmeta dotlen štitio, da u sferu šume njegovih kmetova drugi ne bi smio zalaziti niti poradi drva niti za to, da krmke žiri. To je već mnogo puta iznošeno za dokaz, da taj i taj kompleks spada na toga i toga agu.

Ta epoha prisvajanja kmetovskog iskrčenog zemljišta prestala je pred jedno 15 godina. Danas bi već teško bilo naći jedan takav dogagjaj od skorih dana, pošto je već u narod prošlo toliko prosvjete i samopouzdanja, te nema više toliko onog servilnog pojimanja: da se bez age ne može ni do cara, ili: da je reko i car, što aga rekne.

Reko sam gore, da za ovu vrstu prisvajanja kršćanskog zemljišta ne bi trebalo ni primjera navoditi, ali ipak, da se makar u javnosti ne bi u ovome oslabila vjerodostojnost, navest ću koji primjer. I danas se čuje poslovica u narodu: **»da Vlah** (kršćani uopće — op.) **usadi na glavi dva zrna, aga bi reko: vlaše, to je moje.«** Navodim i primjera: Andrija Vidović u Dobrom (Livno-Vidoši) iskrčio kraj svoga selišta jedan dolac, njegov aga zahtjevo sudbeno, da mu se iskrčena parcela dade, premda je od aginske zemlje bila udaljena pol kilometra. Drugi slučaj: oko godine 1856. isto u Vidošima braća neki Vidovići iskrčili zemlju, dosta veliki kompleks erara i veliki trošak učinili. Age Letifići tražili, da im se prizna pravo na iskrčenu zemlju; oni toga nisu dopustili, pa su morali seliti sa kmetovskog selišta. I ta nekoč bogata obitelj poradi toga dogje na prosjački štap. U Koturu kod Banjaluke neka obitelj Kovača iskrči zemlju u eraru; nisu ni pomislili, da na se uzmu tapiju vlasništva; zemlja je upisana na agu, nekog Hadži Selima, a kašnje ju spomenuta kmetovska obitelj otkupila od potomaka Hadži Selimovih. Još jedan primjer: u Carevu polju (Jajce) neka obitelj Martinovića iskrčila podobar komad zemlje zvane »Lazine« uza zemlju njihova bega, Šerifbega Hafizadića. Kašnje je Šerifbeg i ovaj komad zemlje metnuo pod kmetovsko pravo. Šerifbeg umro, a po mirazu njegove kćeri ovaj kmet zapo, kažu, odvjetniku Hrasnici.

Više primjera neću spominjati, pošto su makar po kojoj okolnosti savremeni.

Ovo prisvajanje po kmetovima iskrčenoga zemljišta došlo je dotlen, da su i franjevci kao zaštitnici svoga puka morali intervenirati kod turske vlasti. To se ra-

zabire iz pretstavke fra A. Kujundžića, tada provincijala u Bosni, koju je dao na vezira bosanskoga, Huršid-pašu 20. svibnja 1853., a glasi 2. točka te predstavke: »Narod katolički u Bosni podučen je, kako će obdržavati pravu vjernost i podložnost prema svome caru i bio je vazda u oporbi sprama uzgornosti drugih naroda. Nu budući katoličestvo u Bosni presiromašno i ugnjeteno, politika carstva morala bi zauzeti srestva podupirajuća katoličestvo, da tako oporba postane krjepkija i snažnija. Ovo srestvo moglo bi biti slijedeće: Valipaša putem sebi najbolje poznatim mogo bi podučiti muselime i kadije u Bosni, da budu prikloniti katolicim, **kad koji od njih hoće iskrčiti zemlju šumom obraslu onde, gdi nijesu gajevi potrebiti za japiju, da im dadnu pismena dokumenta od zemalja iskrčenih, da su vlasnici. Ovaku priklonost imala bi ukazivati vlada, kad koji katolik hoće kupiti koje zemljište, makar i od Turčina.«** Ovako prestavka, koje visoka Porta ipak uvažila nije[1]). Slično se nešto doznaje još iz pisma fra Mije Gujića god. 1863. poslanog na fra A. Kujundžića, tada gvardijana u Kreševu, gdje fra Mijo piše: »Ništa nisam mogo opremiti, da nas se progju. Turci hoće zemlju da pišu, išću starinske oprave i nude nove. O kom parčetu zemlje poimence nemamo starinske tapije, hoće: da i nije naša, nego ju daju drugome. Oni su svu našu zemlju po sebi popisali; kmete hapste poradi laniskih desetina. Sutra ja (i fra Jako B a l t a) hoćemo u Sarajevo. Inomisse pogjite i Vi sutra. **Pokupite argumenta protiva zulumu Alibega i Muhamedage, osobito poradi krčevina, što su svitini počinili. Ovo se već durati ne može.«**[2])

Ne može se pobiti, a ni poreći, da je bilo u Bosni aga i begova takovih, kojima se je moglo kmetovati od miline. Dapače se dogagjalo mnogo i takovih primjera, te se kmet ne bi htieo nipošto otkupiti; a za svog bi bega ili agu rado pogino ko i za rogjeni prag. I ovi su primjeri opće poznati, te ih takogjer ne treba spominjati. Toga je pred 10—15 godina takogjer više bivalo — a to u ono vrijeme, dok se svijet nije izrodio, a sa ostalim svijetom i aga. Lijepa su bila vremena, kad je aga sam svoje kmetove obilazio ili je megju njih slao ozbiljne i pravedne subaše. Danas se više tako ne radi. Aga sam jedva kada igje svojim kmetovima, a isto tako ne baš često puta izabire mirne i pravedne subaše sebi. Mnogo se puta megju kmetovima dogagjaju nemiri samo za to, što se za subašu izabere obijestan, a uz to i najgladniji čovjek — često puta i takav, koji misli subašlukom popraviti svoj raskopani i rastrošeni imetak.

Kako gore rekoh, ovo je učestalo u skorija vremena. I prije je sličnih stvari bivalo, ali mnogo manje. Prije su kmetovi mnogo bolje stajali uz age i begove. Aga kmetu nije bio samo njegov gospodar zemlje, koji uzimlje tretinu, nego mu je bio i kula, gdje bi u mnogim progonstvima našo zaštite. Drugi aga nije smio obično pod živu glavu darnuti u tugjega kmeta. Pri svake vrste zulumima kmet je i u age tražio obranu svoga života i svojih prava. Agi pak nešto iz humaniteta, a nešto i iz vlastitih interesa stajalo je mnogo, da svoga kmeta zaštiti. Prinesimo se u prijašnja vremena, kad je bio samo jedan car, i on daleko, ali stotinu drugih gospodara, koji su napredak sebi, svojoj obitelji i svome imanju tražili u povredi pravá nejačega! Najlakše se bilo obogatiti na kmetu. Kmet je imo jedinu zaštitu: da ga štiti fratar, ako je kršćanin; riegje pop, ako je bio pravoslavni, onda je dolazio i aga, ako je bio dobar. U najgorem slučaju: šuma ti mati! Jurjev danak hajdučki sastanak!

Prema tome: uvijek je raji bilo stalo, da više pazi na život i obitelj, nego li na

---

[1]) Strukić: Povj. crtice Kreševa str. 122.

[2]) Strukić: Povj. crtice Kreševa str. 133.

slobodni posjed. Za to je mnogo kmetova naći, koji su se dragovoljno pridali agi, da mu kmetuju sa svojom prije slobodnom zemljom, pošto prije kao slobodni ljudi nisu imali moćne zaštite, a kao po nekoj dužnosti aga je smatro, da mora svoje kmetove braniti od svih napadaja.

Navest ću i za ovo koji primjer. Davno je to bilo: kršćanska kuća Ćurića u Buškom Blatu predade sebe i svoju vlastitu zemlju Numbegovićima u kmetovanje, da ju ovi štite od Bašatlija, kad su se s njima nešto parbili. Iza ovoga su Numbegovići i Bašatlije živjeli mnogo vremena u neprijateljstvu. Stari su mi ljudi pripovijedali, da se je cijeli Timar u Krajini iz istih razloga predo Džinićima u kmetovanje, što ovim begovima može služiti u pohvalu. [illegible]i su naime za to Timar počeli štititi od krajiških »bena«.

Ima ovakovih primjera dosti, nego ja ih prešućujem. Mislim da je stvar opće poznata.

I na taj su eto način doprinijele okolnosti, da se kmetovi umnožaju.

Koloniziranje Bosne poslije kosovske bitke 1389. g.

Žiteljstvo Bosne i Hercegovine, kako je unišlo u godinu 1878., nije sve autohtono. Bacimo na stranu naseljene Španjole židovske vjere i druge neke manje skupine, ali ni samo kršćansko ili muslimansko urogjeno žiteljstvo nije sve ovdje starosjedilačko. U našu temu ne ulazi ni to, da po gragjanskim uopće i po seoskim begovskim mnogim tipovima odgonetamo, kako ti tipovi nisu čisto slovenski — makar da i jesu već slovenizirani. Za neke velike muslimanske begovske porodice znade se, da su starinom iz Turske. Mi smo 2-3 takove porodice već spomenuli. Još bi imali istražiti neke muslimanske omanje aginske porodice, čiji su djedovi iz Turske došli u askeru, pa su za svoje usluge iskazane državi bili obdareni spahilucima i kmetovima. Megjutim, ni ova stvar ne bi ulazila zgodno u našu temu, pa joj se radi toga a i radi tereta njezina na ovom mjestu uklanjamo. Dapače i samih katoličkih mjesta imade, koja odaju, da su starinom Hrvati, ili iz Dalmacije — osobito iz Dubrovnika. Na to nam daje slutiti i govor njihov. Takovih katoličkih drevnih naseljenika imade u mjestima, gdje su još u staro doba bili takvi majdani ili su bila trgovačka središta: kotar fojnički, kotar visočki i druga neka mjesta. Ipak ovi katolici, kako se čini, nisu došli u Bosnu od nevolje, već najviše da trguju, ili da rudu vade. Glavni dio žiteljstva Bosne, koje je u godini 1878. unišlo kao urogjeno žiteljstvo, ali ipak nije starosjedilačko, jest pravoslavno. Mi pod starosjedilačkim žiteljstvom Bosne razumijemo ono, koje je unišlo ovamo s glavnom seobom Hrvata. Za to ne brojimo megju starosjedioce ni one Srbe, koji su poslije velikoga poraza ujedinjene srpske i bosanske vojske na Kosovu god. 1389. naseljeni po nekim krajevima Bosne, a osobito u okolici Jajca. Kad je naime na Vidovdan spomenute godine na Kosovu potučena vojska cara (kneza) Lazara, a Srbija svoju slobodu izgubila, onda su mnogi Srbi pod zaštitom vraćajuće se bosanske savezničke vojske doselili u Bosnu, te se nastanili osobito po Vrhovinama u okolici Jajca[1]). Naveo sam već povelju kralja Tomaševića, kojom neka zemljišta god. 1461. daruje svome stricu Radivoju, a u toj povelji stoji i to, da mu daje: **»Rast[2]) i Katun Vlahah, koji su mu sad u državi i koje bi posli prinašo, što ne bi ispod naše službe bilo.«** Veli daklen povelja za ove »Vlahe«, da su mu sad u državi, pa ih daruje stricu Radivoju, ali daruje i one, »koje bi posli prinašo,« ali dakako pod uvjetom — t. jest: daje samo one »što ne bi ispod naše (Tomaševića — op.) službe bilo; drugim riječima: kralj daruje Radi-

---

[1]) Savf. Bašagić: »Kratka uputa u p. B. i H.«, str. 17

[2]) I danas imade u okolici Travnika veliko planinsko ispasište »Rast«, na kojem uživa pravo servituta pravoslavno žiteljstvo.

voju katune »Vlaha«, koji su stalno naseljeni i stoje u službi države, ali ne može darovati onih, koji bi samo slučajno prolazili kroz Bosnu u kakvu poslu — moguće najviše u poslu napola skitalačkom poput današnjih karavlaških čopora. Taki naime skitalački čopori nisu bili bosanski državljani, pa ih nije nikomu ni poklanjati mogo. Ovdje moram nešto pokušat da razjasnim. Šta znači riječ »katun«? (Po Vuku »katun« znači planinska ljetna staja, gdje se ovce muzu; a jedna narodna pjesma sadržaje i ova dva stiha: **»Razapeše Piperi[1]) katune; na katune turske udariše.«** Ovdje »katun« očevidno znači isto, što i šator. Dakle: barem u starijem hrvatskom jeziku »katun« znači i planinsku ljetnu staju, gdje se ovce muzu, ali i šator. U povelji kralja Tomaševića katun naznačuje planinsku staju, što se vidi iz konteksta, pošto kralj pod »katunom« razumije stalnije mjesto, nego što je šator, budući da u »katunima« stanuju »Vlasi«, koji nisu »ispod službe« kraljeve. U ostalom: ne bi kralj svome »vjernome slugi«, stricu Radivoju ni poklanjo skitalačkih čopora, što pod šatorima stanuju. S time smo na čistu, ali šta naznačuje riječ »Vlah«? Riječ »Vlah« u navedenoj darovnici kralja Tomaševića znači isto, što i danas. Danas u Bosni muslimani reknu »vlah« iz poruge kršćanskom težaku bez razlike vjere. Katolici to reknu samo pravoslavnim. Kršćani opet muslimane, ako hoće porugljivo reći, nazivlju »balijama«; premda ovu riječ »balija« i sami muslimani prišiju često puta muslimanskim seljacima. Napose se posavskim muslimanskim seljacima iz poruge prišiva ime »ćoso«. Martić u jednoj pjesmi pjeva:

»Bože mili, čuda nevigjena!
— Kad naljeze od Posavlja ćoso!
— Boso, tužno, a i golotrbo.
— Pripasalo nože i kusture.
— Nešto malo u tikvi baruta.«

I pravoslavni i muslimani katolicima iz poruge reknu: »šokac«.

Sad ćemo na stvar. Što znači riječ »Vlah«? Riječ »Vlah« moguće dolazi od latinske riječi »vilanus«, što znači seljak. Kad su Hrvati došli u Dalmaciju i razrušili napučenu Salonu (Solin), latinsko je žiteljstvo iz svih gradova poutícalo u sela i na otoke. Za nekoliko vremena ovo se je latinsko žiteljstvo s otokâ vratilo na kopno, ali pošto su Hrvati imali nadmoć, latinsko je žiteljstvo potisnuto u krajeve i u brda. Hrvati su ih onda počeli prema njihovu jeziku nazivati »vilanusima«, t. j. seljacima, a onda se to razvilo u naziv »Vlasi«; ali naopakim redom, t. j. tako: da je od višebrojnoga »s«, nastala jednina sa »h«, gdje je opet »n« ispalo, kao nenaravno na ovom mjestu. Prema tome ovaj naziv »Vlah« prvotno je naznačivo samo latinskog seljaka, ali kašnje je ovaj naziv iz poruge prešo uopće na one, koji su stanovali po selima i bavili se većinom stočarstvom, a makar se u nečemu razlikovali od Hrvata — u ovom slučaju vjerom. Prema tome riječ »Vlah« naznačivaše u najstarije doba čovjeka samo latinske narodnosti, a kasnije je ovaj naziv prešo i na pravoslavne, dok je za muslimane bio drugi porugljivi naziv »balija«. Prema najstarijemu pojmu riječi »Vlah« naš je narod cijelu jednu zemlju, u kojoj su žitelji bili »Romani«, nazivao »Vlaškom« zemljom, a pošto su ti »Vlasi« bili crni, nazvali su ih turskim izrazom »Karavlasi«, a njihovu zemlju »Karavlaškom«.

Moguće, da su Hrvati Srbe počeli iz poruge nazivati »Vlasima«, što su vjerom bili jednaki s onim pravim »Vlasima«, koji su za pohodâ turske vojske po Evropi sve od pada Bosne s ovom istom vojskom došli u naše ovamo krajeve u svojstvu, kako ćemo ih kašnje opisati. To su tim lakše mogli učiniti Hrvati u Bo

---

[1]) Piperi, to je jedno crnogorsko pleme u Brdima

sni, što su pravoslavni većinom bili kao nezaštićeni elemenat potisnuti u sela i bavili su se s onim istim priprostim poslovima, kojim i oni dalmatinski »vilanusi«; dok su se Hrvati (katolici) ili priklonili pod zaštitom svojih fratara po gradovima uz muslimane, ili su se barem držali u neposrednoj blizini gradova. Da je taki razmještaj katolika i pravoslavnih, to vidimo i danas.

Razjasnivši naziv riječi »Vlah« vidimo, da se u onoj darovnici Stjepana Tomaševića izraz »katun Vlahah« mora po svoj prilici razumjeti, da su to bili poslije kosovske bitke i srpskoga poraza g. 1389. naseljeni Srbi (a moguće nešto i pravih Vlaha)u Bosni. Ovi naseljenici valjda su pali na zemlje bosanskih velikaša, da ih obragjuju, a po tom su bili i kmetovi.

Htjeti pak pod sigurno razumjeti, da megju spomenutim naseljenicima nije bilo ništa Srba, već da su bili pravi Vlasi, to jest »Romani«, čini mi se poteško. Ne znam naime, otklen bi Vlatko Vlahe uzeo? Istina je, da se često puta u starim bosanskim listinama Srbi nazivlju upravno »Srbljima«, ali taj naziv tamo spada uvijek na »Srblje« kao stanovnike srpskih oblasti, a ne na Srbe, u koliko su oni srpskog plemena, makar da se nalaze kao podanici tugjih oblasti. Mi bi zahtjevali nešto previše suptilnoga za ona vremena, kad bi htjeli da jedna bosanska uprava iz doba samostalnosti razlikuje Srba od Hrvata u plemenskom obziru; makar da su dobro razlikovali državljanstvo srpsko od bosanskoga (hrvatskoga)

Malo sam se više zabavio sa značenjem riječi »Vlah«, ali to je, mislim, potrebno za razumijevanje bosanske kolonizacije za turskoga vremena, što slijedi.

Koloniziranje Bosne za turskog vremena.

Danas se uzimlje, da ima u Bosni i Hercegovini oko 800.000 duša pravoslavnoga elementa, koji se Srbima priznaju. Zna se pak, da prije pada Bosne u našoj domovini nije bilo ni iz daleka pravoslavnih prema katolicima: za to ni pravoslavnih biskupija nije bilo do samo dvije: za Hercegovinu stonska biskupija, za Bosnu dabarska biskupija sa sijelom najprije u Dabru, kašnje u Mileševu. Za turskoga su vremena sijela ovih dviju pravoslavnih biskupijâ prenesena: stonske biskupije u Mostar, dabarske u Sarajevo. To je učinjeno za to, jer se za turskoga vremena pravoslavlje znatno pomnožalo, a prije nisu svoga sijela prenosili u unutrinu zemlje, jer ovamo nije bilo mnogo pravoslavnog žiteljstva. Kada je za vrijeme slobode i progonjeno patarenstvo dolazilo do tolikog položaja, da je i u samoj državnoj upravi igralo veliku ulogu, ne možemo pojmiti drukčije posvemašnju šutnju povijesti o pravoslavlju onoga vremena, već da ga u Bosni nije ni bilo u znatnoj množini. Sada usporedivši ova fakta iz povijesti sa današnjim brojem pravoslavnih i od sebe nam se nameće pitanje: otklen toliki broj pravoslavnog elementa danas u Bosni i Hercegovini? — Na to ću nastojati da odgovorim, a to će ujedno biti razjašnjenje za činjenicu, da danas u Bosni imademo toliko mnoštvo kmetova, i ogroman dio njih, da su uprav pravoslavne vjere.

Neki srpski pisci[1]), a tako i »Šematizam dabro-bosanske metropolije« od godine 1886. nastoji dokazati, da su oni patareni, o kojima govori povijest za vrijeme bosanske slobode, za pravo bili pravoslavni, koje je rimska crkva progonila[2]). Ovoga nije vrijedno ni pobijati. Kad bi se pod velikim dijelom onih patarena, o kojima je govor u vrijeme Kulina bana, htjelo razumjeti, da ono nisu bili tvrdokorni heretici, već zalutali samostanci svetog Vasilija sa slovenskom službom božjom (u koliko su je onda obdržavali), ali za to i pristaše rimske Crkve, to bi se moglo primiti, ali one pata-

[1]) Protivi im se i Nićifor Dučić u 57. knjizi: »Glasnik srp. uč. društva«.

[2]) Vidi: »Šematizam dabro-bosanske metropolije« 1886., str. 4.

rene uzimati za pravoslavne i kao takove, da je rimska crkva progonila, to nam se čini neozbiljnim. U ono vrijeme bosanske samostalnosti malo je bilo u Srbiji rimokatolika, kao što i danas, mnogi su pak kraljevi bosanski progonili patarene; kraljevi dakle, koji se zovu: »kraljevi Srbljem i Bosni«, zar da progone svoje podanike, čija je vjera u Srbiji državnom vjerom!? Napokon poznato je i to, da su sami Nemanjići: Sava i brat mu Stevan Prvovjenčani, te Vukan tjerali mnoge patarene iz svojih država, koji su iza toga u Bosnu bježali. Jesu li ovi progonili sljedbenike pravoslavne crkve? Ili ako su baš na te »pravoslavne« udarali nekada ugarski kraljevi kao na krivovjernike, zašto ih kralj Matijaš kašnje i opet ne progoni u nazad osvojenom Jajcu i okolini?

Patareni Bosne su dakle bili patarenima, a pravoslavni su drukčije umnožani; može se uzeti ipak, da je nešto patarena poslije pada Bosne nesvijesno preobraženo u pravoslavlje, pošto ih od pravoslavne vjere nije dijelio crkveni jezik kao od rimokatoličke, a vjeru im je izjednačivala slaba izobraženost kod obiju sljedba onoga vremena. Megjutim ni na ovaj način nije pravoslavlje u Bosni umnožano do današnjega broja. Tomu se umnožanju mora tražiti razlog u kasnijim vremenima, a to su ona vremena, kada su turske vojske putovale u zapadnoevropske zemlje, da osvajaju, te su po svome običaju uza se vodili uvijek čopore kolonâ. Napose su te turske kolone poplavile Bosnu, kada se dogodila velika seoba urogjenih kršćana Bosne i Hercegovine, a to je bilo poslije poraza turske sile pod Bečom godine 1683. Dakako, da treba o tim prigodama koloniziranja Bosne opširnije razložiti.

Kad se govori o tako važnim stvarima, kao što je naseljivanje Bosne za turskoga vremena, ne treba metnuti s vida ni onih stvari, koje bi se mnogim činile na prvi mah sitnicama. Nićifor Dučić u svojoj raspravi: »O episkopijama zetskoj i dabarskoj«, koja je otštampana u 57. knjizi »Glas. srp. uč. društva«, pretpostavljajući bez i najmanjeg dokaza, da je u Bosni uvijek bilo pravoslavnog elementa, tvrdi: da je dabarski episkop bio sigurno episkopom cijele Bosne, jer se (veli taj historičar): »n e m o ž e d r u k č i j e n i r a z u m j e t i n i o b j a s n i t i n e p r e k i d n a e g z i s t e n c i j a s r p s k o - p r a v o s l a v n o g n a r o d a u B o s n i«. Na ovo primjećujemo: a za što bi se morala pretpostavljati »neprekidna egzistencija srpsko-pravoslavnog naroda u Bosni«, kad za to nema apsolutno nikakvih dokaza?

Ta ničim n e o s n o v a n a pretpostavka nije potrebna historičaru. Mi na ovo nećemo odgovoriti pustom negacijom, nego dokazima. Prvi je dokaz, što u doba bosanske slobode, izuzevši stonsku biskupiju i podrinjske krajeve, koji su spadali na dabarsko-mileševsku biskupiju, nema govora o pravoslavlju u ostaloj Bosni. Dopušćamo nešto pravoslavnih naseljenika po unutrašnjem dijelu Bosne, poslije kosovske bitke god. 1389., kad pravoslavno žiteljstvo većinom neizvjesne narodnosti, a svakako nešto i srpske uz vraćajuću se bosansku vojsku pod Vlatkom Hranićem ispred turske sile uskoči u Bosnu i naseli se u krajevima velikog vojvode »Donjih Krajeva«, Hrvoje Vukčića, osobito u okolici Jajca, kako vele neki historičari. Drugi jedan takogjer dokaz imade, koga ne treba omalovažiti. Po rodoslovlju popa Stanislava Rupčića, kako ga Jukić donosi u svom »Bos. Prijatelju«, te po rodoslovlju isto tako, kako ga donosi Fermendžin u »Acta Bosne«[1]) sravnjivajuć one mnoge i vrlo značajne plemićke bosanske obitelji sa današnjim obiteljskim i porodičnim imenima katolika, muslimana

[1]) Fermendžin: »Acta Bosnae«, pag. 560—562.

i pravoslavnih[7]). nalazimo u onim rodoslovljima većim dijelom porodične panjeve današnjih katoličkih obitelji, manjim dijelom muslimanskih, a skoro nikako pravoslanih obitelji. Što nam to kaže? To nam svjedoči, da današnji pravoslavni po svoj prilici samo za to nemaju svojih zastupnika u onim rodoslovljima, što većinom nisu starosjedioci iz doba slobode; muslimani imadu malo tih zastupnika, jer su svoja mnoga obiteljska imena turcizirali; katolici većinom imadu onamo svoje panjeve, jer su uz poislamljene patarene bili glavno žiteljstvo Bosne prije pada. Mnogo i to upada u oči, što malo imade pravoslavnih župa i sela, koja bi ogromnim dijelom slavila isto krsno ime. Sve različita krsna imena; a poznato mora biti, da isto pleme slavi isto krsno ime; isto se pak pleme po staro-slovenskom običaju drži istoga kraja; ako daklen u jednom kraju narod slavi mnogo krsnih imena, znači, da se obitelji naroda u onome kraju nisu na istom mjestu razragjale, nego da su odnekle nadošle i tako se pomiješale.

Tako je kod pravoslavnih po Bosni počevši od Sarajeva sve dalje prema Bihaću, dok se u istočnom dijelu Bosne naprotiv vide općenitija krsna imena; a to znači, da prema istočnom dijelu naše domovine imade sve više pravoslavnih starosjedioca. I Hrvati-katolici imadoše svoja krsna imena, te su ih slavili sve do 19. stoljeća, kad ih ukide biskup Miletić, ne mogavši drukčije pripriječiti velikih narodnih mana, a osobito pijančevanja, koja su se pri slavljenju krsnih imena dogagjala. U nekim mjestima Hercegovine katolici još i danas krsna imena slave. Žao mi je donekle katoličkih krsnih imena, jer bi nam sada dobro poslužila pri etnografskom proučavanju naroda.

Koloniziranje Bosne za turskoga vremena.

I drugih još imade dokaza, da su današnji pravoslavni u Bosni većim dijelom naseljenici; a njihovo naseljivanje da u znatnom dijelu potječe od pada Bosne, te se u nekim zemljama, kao u Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji i Vlaškoj za Srbe istom pod Turcima etnički znade, kako opravdano veli jedan srpski pisac[1]). Ja k ovom pridodajem, da to isto vrijedi i za Bosnu. To naseljivanje pravoslavnog elementa iz Srbije, kao što i iz drugih slavenskih pokrajina tadašnje turske carevine u Evropi i naseljivanje u Bosnu dogodilo se u više navrata. Spomenuli smo naselenje poslije kosovske bitke. Druga prigoda, kad se pravoslavni elemenat u Bosnu znatnije počeo naseljivati, bila je odmah poslije pada Bosne, kada mnogi katolički narod od straha pred turskim čoporima ode iz Bosne na sve strane u obližnje kršćanske zemlje. Fatih videći lijepe predjele bez ljudstva, zaželi dobiti k sebi kojeg kršćanskog poglavicu, da tome selenju u kraj stane. Došo mu je glasoviti fra Angjeo Zvjezdović. Isposlovo je »Ahd-namu« i njoj slobodu vjere i posjeda za sve kršćane. Megjutim, ni ta »Ahd-náma« nije mogla povratiti sviju otseljenih katolika, i ako jest zaustavila, da se ostali ne sele.

Sada nije preostajalo drugo, nego da car naseli svojih davnih i već ukroćenih podanika, koji se razumiju dobro u obragjivanje zemlje i u kmetovanje; a potrebni su bili za novih spahija. Tada se je već počeo pravoslavni elemenat u Bosnu naseljivati. Što su oni naseljenici bili narodnošću: Bugari, Srbi ili Vlasi, tko će to sada znati. Moguće uprav, da je Srba bilo

---

[7]) Sa porodičnim imenima pravoslavnih poslužio sam se poznavanjem iz iskustva, ali najviše »Šematizmom dabro-bosanske metropolije« od 1884.—1885. i 1886., gdje su sve obitelji gotovo svih župa Bosne navedene, kakvo koja krsno ime slavi.

[1]) St. Stanojević: »Istorija srpskog naroda« (1908.), str. 251.

mnogo, ako ne i najviše. Megjutim su ovi zaključci suvišni, pa ih ostavljamo[1]).

Treća prigoda kolonizaciji Bosne po pravoslavnom elementu neizvjesnih narodnosti, a osobito srpske jesu razdoblje mletačko- turskog rata 1499.—1502., kada su osobito Zećani uz Turke pristajali[2]). Tada su mnogi »Vlasi«, kako ih hrvatske kronike nazivlju, počeli doseljivati u hrvatske pokrajine: Bosnu, Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju. Neke su predjele upravo sami ti »Vlasi« naselili. Svrha je tome bila, da ovaj kmetski elemenat pravoslavne vjere kolonizira krajeve, otklen bi svijet poutico ispred turskih pustošećih čopora, a često puta i u tu svrhu, da čuvaju granice. Vojske su naime turske prolazile na Zapad, a pred njima bi išli »Vlasi«, koje oni zvahu »Martolozima«, prema grčkoj riječi »ἁρματωλός«, što bi označivalo: **kršćanskog čuvara granice.** Na taj se način u požeškom sandžakatu uredi u 16. vijeku »Mala Vlaška«[3]). Sličnim se načinom naselila i Lika. Ove su predstraže turskih vojskâ bile nagragjivane time, što bi im se dalo na obragjivanje osvojeno, a opustošeno zemljište.

Seobe ovih balkanskih kršćana u zemlje zapadne Europe tim se ragje dogagjale, što se god. 1557. na novo uzdignula pećska patrijaršija, koja je od ovoga vremena postala zaštitnica svega pravoslavlja na Balkanu, osim Grka. Za patrijarhu pećskoga metne veliki turski vojskovogja i državnik Mehmed Sokolović (poturčenik) svog rogjenog brata Makariju[4]). Sada su oba brata objeručke radila na raširenju odanog pravoslavlja. Tako već rogjak Mehmed-paše Sokolovića, Ferhat-paša Sokolović godine 1578. dovodi iz Stare Srbije čopore pravoslavnih u Krajinu, u ratne svrhe[5]).

Zgodan primjer naseljivanju pravoslavnog elementa u Bosni imademo u putopisu Benedikta Kuripešića iz god. 1530. Te naime godine car Ferdinand poslije opsade Beča po Turcima opremi sultanu Sulejmanu u Carigrad poslanstvo, koje bi nastojalo isposlovati primirje s turskom carevinom. U poslanstvu je bio i Slovenac, B. Kuripešić. Put im je bio i kroz Bosnu, a upravo je tada namjesnikom Bosne bio zloglasni po kršćane Husrefbeg. Kuripešić je marno bilježio svoj put i opažanja, te je iza sebe ostavio gotov napisan putopis u njemačkom jeziku, koji je štampan god. 1531. Na naš je jezik jedan dio tog putopisa preveo Čedomil Mijatović u srpskim novinama »Vidovdanu« (god. 1863., br. 77—78, Beograd), a mi prema Č. Mijatoviću donosimo za našu temu zgodni fragmenat tog putopisa, kao što ga nalazimo u »Radu« Jugosl. Akademije, knj. 56. od god. 1881.

Piše Kuripešić: »Dalje su (Turci — op.) u pomenutoj kraljevini Bosni našli tri narodnosti i tri vjere. Prvo su stari Bošnjaci, koji su rimsko-kršćanske vjere, a tim je Turčin, kad je osvojio Bosnu, ostavio vjeru. **Drugi su Srbi (Surffen), koje zovu Vlasi, a mi ih zovemo Ciganima i Martolozima. Ovi dolaze iz Smedereva i Beograda, a vjere su sv. Pavla.** Treći su narod pravi Turci, koji su vojnici i činov-

---

[1]) God. 1868. (20. listopada) poglavice bugarskog egzarhata poslaše po St. Srbiji, Bosni i Hercegovini poslanice na eparhije, u kojima su ih pozivali, da se pridruže bugarskoj crkvi; a u tim poslanicama nazivlju se pravoslavni stanovnici spomenutih zemalja Bugarima, ne svojatajuć toga elementa s drugog valjda razloga, nego što bi po njihovu mnijenju iz bugarskih krajeva ovamo naseljen bio za turskog vremena. (Vidi: J. Ristić: »Spoljaš. odnošaji Srbije«, str. 296.)

[2]) St. Stanojević: »Ist. srp. n.«, str. 245.

[3]) Smičiklas: »Oslob. Slavonije«, str. 100.

[4]) St. Stanojević: »Istorija srp. naroda«, str. 248.

[5]) Bašagić: »Kratka n. u pr. B. i H.« str. 39.

nici, a vladaju sasvim tiranski obima gore pomenutim plemenima, kršćanskim podanicima. Ostavio im Turčin vjeru, samo da zemlju obragjuju (osim koga navede mladost i lakomost, da se poturči), a pustio im njihove svećenike, crkve i druge obrede. **Oni nisu bili dužni davati od zemlje, koju obrade, ni koji drugi porez, do jedne ugarske forinte godišnje, to jest 50 jaspra od svake kuće. Ali sad ove godine, pošto je (Turčin) najveći dio Hrvatske osvojio i veliki dio Ugarske podložio, počeo je oba pomenuta plemena jače optečivati i novim ih nametima mučiti, kao što će slijediti.** Najprije započe tim, što po turskom običaju svake godine uzima iz svakog mjesta troje, četvero ili petero muške djece, a uz to bira najljepše i najokretnije. Drugo: uzima svake godine od osobe mlade i stare osobiti porez od 30 ili 40 jaspri. Treće: na svaku glavu stoke, na svaku njivu, vrt, livadu, vršište, na svaka vrata u kući po nekoliko jaspri, tako da se po neki put pretjera svaka mjera. Uz to im Turčin ne dopušća crkve popravljati, niti im dopušća da nove zidaju; jer misli, da će ih tako prinukati na turčenje. S toga su pomenuti kršćani obiju plemena vrlo nezadovoljni. (Kršćani) nam uvijek, kad dogjosmo k njihovim stanovima, ne samo svoje kuće raspremiše, već nam kazivahu svu nevolju, što trpljahu od turskog golemog nasilja; pošto Turci pred nama tukoše nemilo ne samo stare već i mlade — pače i žene. Od straha nisu smjeli ništa od nas primati, no kada im platismo kriomice, tajnim znakovima dadoše nam razumjeti, da bi ragje bili kod nas, nego li ovdje.«

Dalje spominje Kuripešić, da su u »Gornjoj Bosni«¹) stanovnici dvoje narodnosti: Turci i Srbi (Surfien), a onda nastavlja opet općenito: »Turci putujući čas ovamo, čas onamo, uzimaju kršćanima sve, što imaju. Po svoj Bosni mora svaki (kršćanin — op.) da je pripravan na rat, to jest: svaki mora, da ima osam, deset ili dvanaest konja pripravnih, pa čim mu se dadne znak, odmah mora polaziti, **jer će inače izgubiti život i imanje.**«

Ovdje svršujemo sa Kuripešića putopisom, ali ću učiniti dvije-tri pripomene:

1. Kuripešić drži katolike za starosjedioce (stari Bošnjaci); a to je istina.

2. Turske vojnike i upravnike drži takogjer došlama, u čemu takogjer mnogo istine imade. Onda je još većina upravnika u Bosni, s kojim je Kuripešić općio, bila turske narodnosti. Istom su kašnje muslimani rodom Bošnjaci dobili povjerenje u Carigradu i dobili upravu Bosne u svoje ruke (baše i kapetani).

3. Pravoslavni elemenat u najvećem dijelu Bosne nazivlje Martolozima i Surfima, te ih drži naseljenicima od Beograda i Smedereva — prilično po kazivanju samih tih »Surffa«.

4. Vidi se, da su kršćani do Husrefbega u mnoštvu bili slobodni i od svoje su zemlje posve malo plaćali — valjda samo državi, a Husrefbeg ih je počeo zakmećivati; što se takogjer slaže sa nekim povjesničkim vijestima, koje Husrefbega nazivlju »eleminom«, to jest djeliteljem dobara, kao što ćemo vidjeti kašnje.

5. Husrefbeg je na posve lak način, za jedan mali samo neposluh oduzimo imanje kršćanima i valjda ih ukmećivo.

Četvrtu prigodu, da se pravoslavlje u znatnom broju useljuje u Bosnu, pružio je turski poraz pod Bečom god. 1683. Te se naime godine dokazalo kršćanima Europe,

---

¹) Kuripešić dijeli Bosnu na »Donju Bosnu« i »Gornju Bosnu«. »Donja Bosna« prostire mu se od Une i Save do »Vrhbosne« (Sarajeva), a »Gornja Bosna« od »Vrhbosne« do Zvečana ili Mitrovice. Za »Donju Bosnu« veli, da imaju tamo tri narodnosti: stari Bošnjaci, Turci, te Surffi, koji dolaze od Smedereva i Beograda; naprotiv za »Gornju Bosnu« drži, da su joj žitelji samo dviju narodnosti: Turci i Surffi. Ovo se slaže s onim, kada rekoh, da u istočnoj Bosni ima mnogo starosje-

da osmanlijska sila nije nepobjediva, kao što se činilo. Napose kršćani iz cesarovih zemalja osokoliše se pobjedama kod Beča nad turskim vojskama dotlen, da su već počeli pomišljati na progon Turaka iz onih pokrajina, gdje je još polumjesec sudio. Tako se počela oslobagjati i Slavonija. Osim carskih redovitih četa stigoše i dobrovoljci s mnogih strana, a osobito iz Bosne. Njih su predvodili najvećim dijelom fratri.

Do 30.000 kršćanskih boraca, kaže kroničar, pod vodstvom svojih franjevaca krenu proti Turcima. Megju franjevcima, koji su u ovim ratovima sudjelovali, odlikuju se: fra Luka Ibrišimović, fra Augustin Jarić. Mnogo tih franjevaca-vogja svrši svoj život u ratovanju. Iza toga ratovanja dogje do karlovačkoga mira god. 1699. Bosanski su franjevci mislili, da će cesarove vojske odmah iza oslobogjenja Slavonije prijeći u Bosnu. To se ipak ne dogodi; a uz to ni u samom karlovačkom miru ništa se nije isposlovalo, da bosanski ustaše barem amnestiju dobiju. U Bosni su se Turci počeli kršćanskom narodu i franjevcima osvećivati. Od tih je osvetâ narod i očajo bio, pa se odluči na iselivanje. Iz same Bosne se iseli do 100.000 kršćanskoga naroda, iz Hercegovine do 60.000. Sam Eugen Savojski izvede na putu od Sarajeva do Broda 100.000 katolikâ. Poslije bečkoga rata otseli u Ugarsku negdje i glasovita baronska obitelj Brnjakovića, koja je fratrima, a i ostalim kršćanima u Bosni mnogo dobra učinila. Franjevci takogjer bijahu što izginuli, što raselili se zajedno s narodom. Od brojnih samostana franjevačkih onoga vremena ostadoše samo još tri u temeljima: sutješki, kreševski i fojnički. Sve ostalo bješe porušeno ili popaljeno. Od mnogobrojnih fratara u bosanskoj provinciji ostade u Bosni samo 26 fratara-svećenika i 5 laika. Na ove je spadalo, da se brinu za sav preostali puk u Bosni. Malo ga i ostalo, jer Bosna bijaše opustjela. Posljedice su bile upravo porazne. Nikad se ovako bosanskim Hrvatima njihovo domoljublje osvetilo nije. Mi ćemo malo zornije prestaviti to opustošenje.

Biskup Olovčić-Ogramić god. 1675. daje izvješće na sv. Stolicu o stanju katoličanstva u Bosni, pa se prema tim podatcima i podatcima iz 18. stoljeća (1737. do 1742.) biskupa Delivića po mnogim župama vidi nazadak žiteljstva. Jedna župa iz 1675. godine imade više žitelja, nego ista župa iz 1747. — dakle: iza jednog stoljeća. Osobiti se nazadak vidi u krajiškim župama. Nekih je od tih župa posve nestalo. Katolici se razbježali, a danas u okolici onih starih župa iz svršetka 17. stoljeća vidimo samo pravoslavno žiteljstvo. Evo nekoliko tih starih župa ili barem katoličkih čistih sela, gdje danas malo i govora imade barem o urogjenim katolicima: Lijevče, Lišnja, Ljubija, Dragoraj, Ključ[1]) i Vodičevo, Krupa, Bočac, Kamengrad (bio samostan), Srebrenica (samostan), Visoko (samostan), Olovo (samostan), Gradovrh (samostan) itd.

Evo opet katolička mnoga kmetovska zemljišta ostadoše pusta, spahiluci bez radnika. Ovako stanje po spahilucima nije moglo ostati dulje vremena. Osmanlijska se vlada odmah pobrine, kako bi naselila Bosnu. Imala je ona dosta u svojoj carevini beskućnih kršćana, koje odmah opremi u Bosnu. Tim je lakše i milije Turska naseljivala po Bosni pravoslavni elemenat, što pećski patrijarha Kalinik, nasljednik Arsenijev godine 1691. sklopi kompromis s Turcima[2]). Turcima je bilo stalo, da pogoduju pravoslavnom elemen[t]u na Balkanu, da budu ustuk katoličkoj Austriji, koja se počela vladati kao

dioca pravoslavne vjere, dok su u ostaloj Bosni (»Donjoj Bosni«) većinom naseljenici.

---

[1]) Danas tamo ima naseljenih Ličana-katolika.

[2]) St. Stanojević: »Istorija srpskog naroda«, str. 285.

zaštitnica Srba, a time je bila pogibeljna po tursku carevinu. Turska je tako na sav mah počela milovati Srbe i ostalo pravoslavlje po Balkanu, te ih je kao prestražu i kmetove ovom zgodom i u Bosnu naturila. Mi danas sigurno ne znamo ni za te naseljenike, tko su barem u većini bili?!

Najispravnije je misliti, da je tu bilo naroda svake kršćanske narodnosti, koja se nalazi na balkanskom poluotoku. Megjutim znati, koje su narodnosti oni naseljenici bili, danas i nema druge vrijednosti, osim znanstvene. Glavno je to, da danas ni spomena više nema od ove mješavine. Svi su se oni naseljenici, i koji ne bijahu Sloveni, već slovenizirali, pak se danas većinom priznaju Srbima, koji su pravoslavne vjere.

Nastojalo se dokazati, a mislim i dokazalo se ovdje, da većina od današnjeg pravoslavlja u Bosni nisu starosjedioci. S ovim ne htjedoh ništa drugo učiniti, već posvjedočiti, da turska uprava u Bosni nije ovoga mnoštva kmetova, koliko ih je danas, poslije pada naslijedila, već je to mnoštvo svojim radom naknadno stvorila. Nadalje se, mislim, i ovim naslovom dosta dokazalo, da današnji kmetovi nisu na privatnu ruku od spahija, aga i begova zakupljivali selišta, već ih je država dovodila u opustošene krajeve, da obragjuju zemljišta u prvom redu na direktno dobro države, a onda spahija, aga i begova.

Nesregjenost kmetovskih odnošaja i pokušane reforme u turskome carstvu 1750. do 1839.

Savietbeg Bašagić u svojoj »Kratkoj uputi u prošlost Bosne i Hercegovine« na strani 153. veli: **»Sve do ovo doba (1839. god. — op.) život, imanje i poštenje ovisilo je o volji jačih — vezira, paša i velikaša, koji su tečajem vremena počinili na svoju ruku umorstva nebrojena, progonstva, otimačine i druge zločine.«** Za me su ove nepristrane i odmjereno izrečene Bašagića riječi važne ne s toga razloga, što ne bi po faktima onoga vremena poznavo, da je sve ovako bilo, nego radi toga, što Bašagić kao musliman u ovoj stvari nije mogo pretjerivati u opisivanju onoga vremena, a s onim svojim pisanjem potvrgjuje u cijelosti izvještaje nekih drugih pisaca, kojima bi poradi vjerske razlike mogo kogod oslabljivati vjerodostojnost njihovih vijesti. Pripominjem i to ovdje, da se sve ono kukanje i jadikovanje kojigod pisacâ na nesnosno stanje u Bosni i Hercegovini onoga vremena mora shvatiti tako, da nije bilo samo po kršćane nesigurnost imetka i života, nego i po muslimane; po kršćane dakako u daleko većoj mjeri, nego li po muslimane, u koliko kršćani nisu bili dovoljno zaštićeni, kao što su muslimani bili zaštićeni jedni proti drugim.

Sada iza onih Bašagića riječi smijem i neka druga svjedočanstva navesti. Bosanski biskup Barišić god. 1837. dade na austrijskog cara, Ferdinanda spomenicu, u kojoj se opisuje stanje kršćana u Bosni i Hercegovini onoga vremena. Vadim iz spomenice neke stavke, koje idu u ovu temu: »Naša je krivica, veledušni cesare, ista zakonita posjedovati, nemamo nikakva vlasništva naših stvari[1]), buduć smo prečesto izvrgnuti grabežu i otimačini naših dobara, a to ne samo od strane prosti muslimana, nego i od istih sudaca i gospodara zemljišta, pak za to se često služe kakvom izlikom, da opravdaju svoja nasilja, buduć drže, da je sve njihovo, što imamo. Zemlje gospodari smatraju svoje kmetove marvom, a tako i sve ostale kršćane sebi podložne: više njima nego sebi radimo, **a te radnje nisu osnovane na ugovoru, koji činimo, kad u njihove kuće i na njihove zemlje prilazimo**[2]).

Slično je pisao g. 1834. zadarski liječnik Marcocchi iza svoga povratka

---

[1]) Previše rečeno — op. pisca.

[2]) Starine, knj. XVII., str. 110—116.

iz Bosne, kamo ga je bila poslala vlada, da prouči neku pošast, koja je one godine po Bosni harala. Donosimo ovo markantno mjesto iz toga opisa: »**Njegovi** (vezirovi — op.) **potčinjenici, koji upravljaju stanovništvom pokrajine, plijene imanja podanika nečuvenom nepravdom; uzimaju danke, a ne će da ih uruče blagajni. Radi nemoći i od straha, da ne bude ubijen od bosanskog samosilja, ne usugjuje se vezir kazniti neposlušnike«.**[1])

Kako je došlo do gore opisanog samosilja u Bosni, razumjet ćemo, kad pogledamo, kakva je uopće bila organizacija turske uprave u Bosni. Carski namjesnici u Bosni poslije njezina pada bili su u svojstvu beglerbega, stanujući najprije u Sarajevu, a onda u Banjojluci, podloženi su pak bili najprije budimskom, a onda temišvarskom veziru, dok se napokon ne osnuje samostalan vezirluk za Bosnu sa sjedištem u Travniku, kasnije opet (od 1850. stalno) u Sarajevu. Ovi su beglerbezi isprva bili ujedno vogje u svemu, nu kašnje se poslije mira svištovačkoga zavedu kapetani i kapetanije; uz to je posebna sila bila u Sarajevu: jeničar-aga sa svojim jeničarima po svoj zemlji. Kapetanija je u Bosni bilo 36 i bile su nasljedne. Svaki je kapetan barem prema raji imao pravo mača, vješala ili kôca. Jeničara je u Bosni bilo oko 36.000. Jeničar-aga u Sarajevu i kapetani obično su živjeli u dobru sporazumljenju, jerbo su jedni druge štitili. I jedni i drugi bili su baše i bašinski se vladali. Povjesničar Batinić veli na jednom mjestu, da bi se obično silnici upisivali u jeničare s tom svrhom, da postanu nepovredivim — da dobiju neke vrste imunitet proti svim zakonima i oblastima; u kapetane se nije upisivalo, jer su kapetanije zapale prvo plemstvo, i bile su nasljedne, kako već rekosmo. Sila jeničara i kapetana bila je tolika, da su oni metali, skidali ili ubijali vezire. Sami sultan u Carigradu bio je u njihovim rukama, pa se za to nije moglo tražiti utočišta ni tamo[2]).

Ti su ljudi često puta otporni bili naredbama visokog devleta. Napose su muke zadavali sultanima, kad su htjeli vojsku uniformirati pod evropski način.

Što se tiče Bosne, oni su osobito u Sarajevu imali neograničenu vlast. Veziri, kad bi htjeli doći u Sarajevo, morali bi uza se imati uvijek četu Arnauta, a njih bi jeničari od gradske kapije pratili dalje po Sarajevu, — ne u počast, nego za sigurnost gradske autonomije[3]). Godine 1750. dogjoše iz Bosne silne tužbe na sve ove baše (i jeničare i kapetane), te visoka Porta usilovana bude na Bosnu poslati Mehmed-pašu Kukavicu, a poslije njega još jedan niz vezirâ, kako bi satrli silu bašinsku u našim zemljama.

Kukavica-paša zado je bosanskim bašama velik strah. Prvih dana svog dolaska u Travnik on je dozvo sebi 18 glasovitijih baša i podavio ih. Po baše bosanske silan je bio i Derendelija 1817.—1814., koji je mnoge muslimane podavio. Godine 1819. dogje na Bosnu Dželaludin-paša, koji je po mirne kršćane bio dobar, a za svog vezirovanja u razmaku od 3 godine dana pogubi do 300 muslimana. On je svojim postupkom prema muslimanima, ovim toliki strah zado, da su ga se i mrtva bojali. Kad je Dželaludin-paša umro, mislio je mnogi krivac, da je to varka: nije umro Dželaludin, nego netko drugi mjesto njega, a on da po svom običaju Bosnom hoda, protražujući zulumčare. Jukić u svojoj povjesnici govori, kako se za Dželaludinova vezirovanja nije čulo, da gdjegod koji hajduk imade. Stvar izgubljena na svom bi mjestu sagnjila, a ne bi je smio nitko dirnuti[4]). Megjutim otporni Bosanci i njemu u kraj stanu, dignuvši ga s bosanskog vezirstva.

---

[1]) Starine, knj. XVII., str. 108.—110.

[2]) Jukić: Zemlj. i Povj. Bosne, str. 143.—144.

[3]) Martić: Zapamćenja, str. 3.

[4]) Jukić: Zemlj. i povj. Bosne, str. 145.

Pošto ovo jeničarsko strahovanje nije samo bilo na Bosni običajno, već i u drugim dijelovima turskoga carstva, pak i u samom Carigradu, dapače i prema samom devletu, odluči sultan Mahmud II. ukinuti baše po svemu carstvu. To je bilo valjda godine 1825., kada u Carigradu izagje »Šejh-ul-Islamova fetva«, da svi jeničari moraju u nizam (redovitu vojsku) stupiti, a kad se oni ne odazvaše ovom pozivu, sultan Mahmud II. priredi u Carigradu pokolj jeničara i oružanom ih rukom diže sa površine zemaljske. Bosna se na ovo uzbuni. U Bosnu ove iste 1825. godine poslan bude Mustafa-paša Belenli, koji dogje u Travnik, te ni ne sazvavši, kako je običaj bio, vijeće od kapetana i erčana, pročita ovdje carski ferman, kojim se i za Bosnu ukidaju jeničarski odžaci; iza toga odmah skine travanjskog tvrgjavnog dizdara (čuvara) i sam tvrgjavu zauzme.

Cijela se Bosna na ovo uskomeša, a osobito jeničari. Na čelo revolte proti carskim reformama stupi sarajevski jeničar-aga, Ali-aga Ruščuklija. Kad iza toga vezirov povjerenik, Batal-aga s carskim poslanikom stiže u Sarajevo, da i ovdje ferman prouči, nastade vrhunac ogorčenja. Treba spomenuti, kako je Batal-aga došo u Sarajevo sa sindžirima i bukagijama u svrhu, da veže one, koji budu nepokorni. Ogorčeni Sarajlije carske ljude protjeraju iz Sarajeva. Uz to sakupe u Sarajevu 29. sefera 1247. (21. IX. 1826.) skupštinu mnogih nezadovoljnikâ, gdje se sastavi odgovor na carsku naredbu, kojim su odgovorom odbili svaku reformu, ali uz to ipak u Carigrad opreme neke vrste poklonstvenu adresu, u kojoj se kićenim riječima govorilo o lojalnosti jeničara prema sultanu [1]).

Mi ove janičarske uzbune nećemo dalje pratiti, nego spominjemo samo to, da je konačno bosanskim bašama u kraj stao Abdurrahman-paša (1826.—1828.), koji je godine 1826. na prvi dan ramazana smako u tvrgjavi 25 jeničara, a za tim dalje sve do bajrama smicavo po 10—20 tih nesretnika. Mnogo ih je i u progonstvo slato [2]). Revno je radio u Sarajevu za ovu stvar ustanovljeni »krvavi sud« pod presjedanjem Alajbega Dukatara. Bašagić misli, da ovo djelo nije vrijedilo ni »mestava«, dok će istina biti, da je ovo bio obični prijeki sud, koji je nužno zlo. Što bi bilo po Bosni prijekih sudova, da ovoga jednog nije bilo u Sarajevu? — Megjutim, premda je Abdurahman-paša uništio odžake jeničarske, ipak nije stvari do kraja uredio.

Ponosni Bosanci ne mogoše svoga bašaluka zaboraviti, pa to i jest razlogom, da se u Bosni našo jedan Husein-kapetan Gradaščević, prozvani »Zmaj od Bosne«. Mi o Husinu vezirovanju i o njegovu porazu na Palama 24. svibnja 1832. nećemo govoriti, jer ne spada ovdje. Pripominjemo ovdje samo to, da je Husino djelovanje bilo upereno proti dobrim reformama, a njegovo obećavanje, da će i kršćanima raditi pravedno, ne bi imalo velike vrijednosti, s toga je i fra Ilija Starčević promašio dobru namjeru, kad je i u Beču i u domovini promico Husine interese; ipak ne velimo, da je Zmaj od Bosne ikakvim poznatim većim [3]) nedjelom prema raji ili

Bašagić u svojoj »Kratkoj uputi« takogjer ima nešto proti »Zmaju od Bosne«, ali kako Bašagića spomenuto djelo uopće ramlje u tome, što se čini, da i kao povjesničar odviše stoji za stranku, kojoj su pripadali i njegovi rogjaci u prošlosti, tako će biti, da je i Husi nastojo štogod slave odbiti radi toga, što je u Hercegovini kuća Redžepašića, od koje i naš Mirza potiče, spadala u protivnike Zmajeve, te je privr-

---

[1]) O gore spomenutim otporima lijepo govori Bašagić u svojoj »Kratkoj uputi«, str. 130.—136.

[2]) Bašagić: »Kratka uputa«, str. 136.

[3]) Knežević u svom djelcu: »Carsko-turski namjestnici« veli na str. 80., da je i Huso katkada poželio za konje dobiti od raje badava srmali nakitâ; megjuto se toj sitnici ne mora toliko ni vjerovati.

kome drugom okaljao svoje poštenje, pa stoga on i nadalje ostaje kao vrlo simpatične uspomene junak i borac za slobodu domovine.

Iza poraza Zmajeva, na Bosnu dogje Kara-Mahmud-paša. Za ovoga vezira dogodio se onaj dogagjaj, koga opisuje fra Grgo Martić u svojoj pjesmi: »Kiko i Zelić«. To je bilo godine 1832. Za što su pak ova dva junaka makla u planinu, veli pjesnik u malo riječi: »I vuk vije, jer ga hrgja bije — Kad ne vije, svakako ga nije«. Iza Kara Mahmud-paše dogje na Bosnu Davud-paša. Za uprave ovoga vezira, koji je bio sebičan i mnogo popušćo neprijateljima carskih reformâ, samo da mogne zgrnuti što više novaca, godine 1834. digne raja u derventskom kotaru bunu, kojoj na čelu bijaše neki pop Jovica. Uzbuna je nastala radi beglučenja i uopće radi kmetovskog nevoljništva. Pop Jovica makne sa mnogom družinom u Vučijak, odakle je uznemirivo okolicu. Pogibelj je bila, da će se iz derventskog kotara pobuna raširiti i na svu ostalu Bosnu, pa za to vezir Davud upre sve sile, da Jovičinu četu uništi, što je i pošlo za rukom iste godine 1834. Četa turska udari na Vučijak i rastjera nevoljnu raju, koja je pošla tamo, da iz planine nasilnim kapetanima sudi.

Premda se pokušalo kapetanima stati u kraj, ipak još nisu bili dokinuti ni pod Kara Mahmud-pašom. Od godine 1835.—1840. upravljaše Bosnom iza Kara Mahmud-paše Salihi Vedžihi-paša, koji konačno 1835. carskom naredbom dokine kapetanije i kapetane, a mjesto te uredbe zavede muselimluke i muselime; muselimi ne bijahu nasljedni nego ih je imenovao vezir, pa se za to ni osiliti nisu mogli, kao kapetani. Satrvši tako Vedžihi-paša silu bašinsku, skide njihovu vlast sa Sarajeva, te pokuša tamo prenijeti vezirske dvore. On je to učinio, ali za vrlo kratko vremena, jer se Sarajlije pobuniše i opet ga u Travnik natjeraše.

Isti vezir godine 1836. dokinu u Bosni staru i već preživjelu vojničku uredbu alajbega, zajima i shahija, koji su istina i mnogo slave turskoj carevini pribavili, ali su još više zla bosanskoj raji nanijeli, upotrebljujući mnogo puta svoj vojnički čin, da se obogate; pošto su oni bili ne samo vojnici, nego i posjednici, pa ni u vojništvu nisu ugušili svoje strasti za sticanjem zemalja i kmetova.

ženik Husin, Mujaga Zlatarević pobio Nevesinjce na Zalam-Palanci, a sve Redžepašića porobio i popalio; Bašaginu kulu na Bratićima porušio, u kraj stjero Smailagu Čengića, a Ali-agu Rizvanbegovića svrnuo u kulu stolačku.

Hattišerif od Gjülhane, 3. studenoga 1839.

Pod vezirovanjem Vedžihi-paše sultan Mahmut II., prozvani reformator, zaklopi oči za uvijek s pouzdanjem, da će mu veliki Alah milosrdan biti, pošto je u istinu mnogo učinio za tursku carevinu, kušajući uredbe njezine reformirati prema duhu vremena. Naslijedi ga sin mu Abdul Medžid I., koji odmah prvih godina vladanja udari stopama svoga oca, te dne 26. šabana 1255., što odgovara 3. studenoga god. 1839., izdade »tenzimati-hajrijje«, koje dolaze pod naslovom »Hattišerif od Gjülhane«. Ovdje vadim iz tog »Hattišerifa« najvažnije točke, koje spadaju ovamo, t. j. koje sadrže u sebi reforme o pravu vlasništva:

»Držimo za dobro na to težiti, da pokrajinama, koje sačinjavaju otomansku carevinu, novim ustanovama pribavimo blagodat dobre uprave. Ustanove te moraju osobito na tri točke upravljene biti, a to su ove: a) jamstvo, koje Našim podanicima daje savršenu sigurnost života, poštenja i imanja; b) uredan način raspoređivati danak i uzimati ga; c) isto tako uredan način vojnike uzimati! I zaista, nijesu li život i poštenje najcjenjenije blago na svijetu? Ako se nema opet sigurnosti u obziru imanja, nitko se ne makne na glas vladaoca i domovine. Što se tiče urednog i stalnog opredjeljenja poreza,

veoma je važno, da se predmet taj ustanovi. U ovom je gragjansko i financijalno upravljanje kojeg mjesta samovolji jednog jeditog čovjeka, s drugim riječima: željeznoj ruci najžešćih strasti ostavljeno; jer ako ovaj arendator nije dobar čovjek, neće drugo pred očima imati, nego samo svoju korist. Svaki neka svoje dobro svake vrste posjeduje i s njim s najpotpunijom slobodom neka upravlja. Ove carske milosti prostiremo za sve naše podanike, kojegod vjere ili crkve oni bili. Tako mi svu sigurnost života, poštenja i imanja Našim podanicima dajemo, kao što svete riječi našega zakona iziskuju.«

Tako općenita ustanova »Hattišerifa«, a k tome je pridodan odmah i »kazneni zakonik«, koji u IV. odsjeku propisuje:

1. »Budući, da se Njegovo Veličanstvo zakletvom zavjetovalo, neka imanje njegovih podložnika od sada od svakoga samovoljnog i nasilnog osvajanja slobodno budne: za to nitko ne može drugome dobra oduzeti ili gospodara kojeg imanja kakvimgod načinom na prodaju primorati.«

2. »Koji je tugje dobro prisvojio, onaj ga je dužan u prvobitnom stanju natrag vratiti, ako ga još ima; drukčije će vrijednost platiti, ako ga više nema; ako je časnik, bit će zbačen; ako li je prosti stanovnik, onda će biti kažnjen progonom na jednu godinu.«[1])

U zaključku se pak veli: **»Ova zapovijed neka se odmah k izvršenju privede!«**

Na ove naredbe i sâm Bašagić veli: **»Dakako, da su te naredbe udarile na otpor — naročito velikaša, koji su se smatrali od vajkada našljednim i zakonitim gospodarima u svojim kotarevima.«[2])**

Ni mi na ove Bašagićeve riječi nemamo drugo pripomenuti, nego, da je u Bosni ostalo sve pri starom. Carski nam pak navedeni zakonik jasno dokazuje, kako je u carstvu bilo mnogo otimačine; a Bosna je u tome bila možda najnesretnija od svih pokrajina carstva.

Kmetovima se i nadalje priječilo, da se otkupe; njihove krčevine na erarskom zemljištu otimane; mnogima su i vlastite zemlje otete, a gdjekoji se dapače našo, koji je sam bježeći pred zulumom sebe, svoju djecu i svoje zemljište kojem uglednijem agi ili begu pod kmetovsko pravo dao.

Muslimani su bili ogorčeni na Vedžihipašu, te ga na visokom devletu optuže, da silna bezakonja i zulume čini. I zbilja ovaj vezir bude 1840. dignut iz Bosne, a mjesto njega dogje Husref-Mehmed-paša, koji ponovno u studenom 1840. pročita pred bosanskim poglavicama »tenzimati hajrijje«, izjavivši ujedno, da će svakog prekršitelja »hattišerifa« strogo kazniti po zakonima, pa to bio ne znam tko. U isto se vrijeme po svim glavnim gradovima zemlje ustanove medžlisi.[3])

Godine 1846. na Bosnu dogje Hadži Halili Čamil-paša, koji naredi, da se nitko više ne smije zvati niti potpisivati kapetanom. Iz ove naredbe vidimo, da je miso bašinska u Bosni jošte živjela. Pod istim vezirom mjesni medžlisi budu prošireni u zborove, i to ovako: pokrajinsko vijeće, okružno vijeće i kotarsko vijeće. U tim vijećima bio je zastupan narod. Sjedili su naime u svim vijećima osim kadijâ i muftijâ još i desetak odabranika naroda. Vijeća su se sastajala prema potrebi i vogjeni su zapisnici. Ti su onda zapisnici slani preko vilajetskog vijeća na državno vijeće u Carigrad.

U svibnju godine 1847. dogje za vezira u Bosnu Čengel-zade Mehmedi Tahir-paša. Ovaj vezir slijedeće godine 1848. sazove u Travnik vilajetsko vijeće, da se urede odnošaji izmegju kmetova i zemlje-

---

[1]) Jukić: »Bos. Prijat.«, II., str. 39. do 49.

[2]) Bašagić: »Kratka uputa«, str. 154.

[3]) Bašagić: »Kratka uputa«, str. 157.

posjednika, a osobito beglučenje. Dodijali bijahu naime visokom devletu u Carigradu teški jauci raje, koja je skapavala pod kmetovanjem i beglučenjem. Čuli se ti teški jauci i do samog Carigrada, pa se osjećalo u zemlji nesigurno stanje. Što se tiče samog beglučenja, ovako je s njime. Poznato je, da je vojna dužnost u turskome carstvu sve do nedavna bila na legjima samih muslimana. Oni su morali ići u rat na sultanov poziv sve od 15—60 godine. Tako je bilo i u Bosni. Kako je pak kroz cijelo 19. stoljeće turska carevina ratove vodila, a Bosanci obično uvijek u ratovanju bili prvi, muslimansko se žiteljstvo u Bosni poradi neprestanog ratovanja bilo smanjilo. Uz to su ponajbolje snage muslimanske bile pod oružjem u vojarnama ili na bojnom polju, te je tako za obragjivanje zemljišta falilo radničkog svijeta.

Govorimo, da je poradi neprestanih ratova falilo radničkih sila za obragjivanje muslimanskog zemljišta, ni ne spominjući, da su se uz to mnogi age i begovi i od sebe bili pogospodili, te nije moglo ni govora biti, da bi oni za plug prihvaćali ili u svojoj silovitosti, da bi barem radnike plaćali.

Šta onda? — Nije preostalo drugo, nego kmetove i onako skoro uništene u angariju ili beglučenje. Kršćanski su kmetovi morali ići svome zemlje-gospodaru na begluk, pa makar se ne znam šta dogodilo! Makar kmetovi svoje zemlje ne bili još obradili, ili makar se to dogodilo na najveće svetkovine! Biskup Barišić u svojoj navedenoj spomenici i o tome govori: »**Više njima** (zemlje-gospodarima — op.) **nego sebi radimo. Nesnosna su tlačenja; nedjeljama i svetkovinama bivamo natjeravani na težačke poslove, a da nam se ne dopušta ni misu slišati.**« Dobroslav Božić u svom »Agrarnom pitanju« navodi dapače, kako je i toga bivalo, da bi kapetani prije, nego li bi koja kršćanska djevojka zaruke sa svojim vjerenikom sklopila i u kuću došla, takovu djevojku pozivali k sebi pod izlikom beglučenja za »svojevoljnu porabu«. Kad bi se pak koja kršćanska djevojka prije vjenčala, nego li bi to doprlo do ušiju kapetanu onoga mjesta, onda bi morala barem prve dane svoga mladovanja sprovesti u haremu u poslužbi kapetana i njegovih kavaza. Ako li bi se koja djevojka ili mlada takovu pozivu protivila, onda se dogagjalo, da takovu žensku zamotaju u vreću i u vir bace. Tako, da se dogodilo 1829. poimence s nekom kršćankom Stanom Stanić, koja je bila udata za Marka Djakovića u Novomselu (kotar Derventa).

Ne samo da su kršćanski kmetovi morali agama i begovima na begluk, da obragjuju zemlju, nego su često puta morali tamo i radi drugih neznatnijih poslova: da djecu ljuljaju, kerove hrane, da bega u lov prate itd. Ovo nije pretjerano rečeno, jer to proizlazi iz izvještaja samoga Tahir-paše na vilajetskoj skupštini u Travniku, kao što ćemo vidjeti. Napokon, sličnih se stvari dogagja još i danas: da kmetovi moraju subašama aginskim gdjekada badava raditi, samo da im subaše u procjenjivanju tretine krivo ne čine.

Tako je bilo i s beglučenjem, koja ustanova nije bila osnovana ni na kakvu pravu, osim na silovitosti bosanskih baša. To nije bilo zakonito, nije bilo humano; podizalo je megju rajom u Bosni veliko nezadovoljstvo; radi toga su bivale mnoge uzbune, što je napokon došlo i do carskoga dvora u Beču, a ovdalen i do ostalih velevlastnih dvorova, koji napokon složno posreduju u Carigradu, da se srede agrarne prilike u Bosni. Energičnost posredovanja sviju velevlasti očitija je, što je jauk kršćana uopće cijele turske carevine dotlen djelovo, osobito na ruski dvor, te je car Nikola I. još godine 1844. u Parizu otvoreno izjavio, da tursku carevinu smatra mrtvom. Isti je car i engleskom

poslaniku na ruskom dvoru govorio, kako je »bosporski bolesnik« već na umoru, njega naskoro da će trebati pokopati, ali za taj se ukop moraju za vremena pobrinuti Rusija i Engleska, da ne bi koja od drugih velevlasti ujagmila nagradu od pokopa. Malo za tim se ozbiljno počelo raditi o razdiobi Turske i o progonu Turaka iz Evrope. Turska je za sve ovo znala i postala je zabrinuta. Mudri turski državnici u ovo vrijeme: veliki vezir Ali-paša i Fuadbeg, ministar vanjskih poslova, pregnu sve sile, da spasu carevinu. Pošto su pak nesregjeni agrarno-pravni odnošaji bili jedna od najvećih rana turske carevine u Evropi, svrnuše turski državnici oko na provedenje »hattišerifa« od godine 1839. To nastojanje napokon dovede i do vilajetske skupštine u Travniku godine 1848.; tu ćemo skupštinu ovdje opširnije opisati radi njezine zanimivosti.

Donosimo je, pak prema »zapamćenju« O. M. Nedića, franjevca, koji je i sâm pozvat prisustvovo ovoj skupštini. Nedića je »zapamćenje« otiskano u »Seraf. Perivoju« godine 1908., broju 11.[1])

Tahir paša i vilajetska skupština u Travniku za sregjenje kmetovskih odnošaja.

Vezir Tahir-paša, da uredi odnošaje izmegju kmetova i zemljoposjednika, pozva k sebi u Travnik poglavice cijele Bosne, a ti bijahu većom stranom gospoda rogjeni Bosanci. U istu svrhu pozove i sarajevskog metropolitu Ignjatija, koji imagjaše na prsima carski nišan. Naredi uz to Tahir, da od tri franjevačka samostana dogju tri fratra, kao zastupnici »latinskog mileta«. Fratri odrede za te zastupnike: iz Sutjeske fra M. Nedića, iz Kreševa fra Luku Dropuljića, iz Fojnice fra Marjana Šunjića (kašnje biskupa). Bosanski su velikaši došli na tu skupštinu obučeni u krasno narodno odijelo. **U odaji vezirskih dvora, gdje se je skupština obdržavala, načine najprije veziru »temena« do zemlje i za tim po šiltetima posjedaše podvitih nogu prema istočnom običaju. I odmah bi svakomu lula raspaljena i kahva pružena. Vezir se savre na svom mjestu na jednom uglu šilteta zaogrnut u ćurak, jer bijaše studeno. Vezir za tim iza kahve i duhana prozbori: Odavna su dolazile visokoj Vladi u Carigradu tužbe proti zakupnicima harača: i dokazano je, kako haračlije, kupeći harače jadnu sirotinju gule, za to zar ukida zakupe i zakupnike, pa više ne smijete davati harača u zakup, nego ih morate sami sobom pobirati. Ali vama kao zapovjednicima naregjuje, da samo onaj, koji može vojevati, pa ne vojuje, neka plati harač. Djeca i nemoćni starci nisu dužni plaćati harača, kao što ste vi dosada od njih tražili.**

Drugo: vi ste kupeći harače po našim nahijama više sebi, nego carskoj blagajni sakupljali. Evo kako: ti Džiniću Alibeže iz banjalučke nahije poslo si ovdje u blagajnu novac samo od 7000 muškaraca raje, a u zapisniku stoji, da ima 13.000 glava za harača, a ti si možda i 20.000 pokupio. A ti, Fazli-paša Šerifoviću iz okružja sarajevskog — ti si poslo harač od 3000 haračlija, a u prijašnjem zapisniku stoji, da u sarajevskoj nahiji imade 7000 muškaraca za harača, a ti si može biti i 10.000 pokupio.

A što su ova dvojica, tako ste i vi svi ostali sabirući harače radili. Raju ste globili, a carsku blagajnu pokrali. Tomu zlu valja čas prije doskočiti, i to ovako: mitropolit će naredit popovima, nek točno popišu broj muških glava urumskog mileta, koje su za harača; a fra Marjan[2]) efendija naredit će fratrima, nek popišu muškarce latinskog mileta. Taj će popis poslati meni i vama, pak ćemo vidjeti, hoće li i jedan groš faliti!

Popivši kahvu, svrši prva sjednica Tahirova sabora.

[1]) »Seraf. Perivoj« 1908., str. 169. do 171.

[2]) Fra Marjan Šunjić bio je ove godine provincijalom Bosne Srebrene.

Sutradan se sastanu opet na vijeće, pak će Tahir s listinom u rukama pisanom u turskom i talijanskom jeziku: **Ova listina iz Carigrada puna je tužaba, a pisane su od konzula i prikazane svima evropejskim kraljima, a svi su ovi sve te tažbe pružili pred oči našoj Vladi. Visoka Vlada sad hoće, da se ti zulumi dokinu. Od tih zuluma evo ih poglavitijih. Dobro ih čujte, vi paše i bezi:**

1. Kad kućni starješina od raje umre, ako je kmet, eto odmah bega: on traži »smrtnicu«, to jest: vola tovnika ili kravu jalovicu. To ste, vi bezi i age, dosada nepravedno uzimali.

2. Kad se djevojka kmetica udaje, onda opet eto bega ili age: oni traže od ženjenika ili nove čizme ili mjesto čizama dukat.

3. Najveća poteškoća biva beglučenje. Bezi i age nagone kmete ne samo, da im oranicu pooru, kosnicu pokose i sve kod konaka uteslime (pridadu u ruke), nego još više, da moraju oni, njihove žene i cure doći u konak begčad ljuljati, kerovima begovskim meću kuhati i druge poslove bez pare raditi. A od svega toga niti šta ima u šerijatu, niti u carskoj volji; nego ste vi bezi sve te zulume izmislili.

Na ovo vezir prestane govoriti i šutnja zavlada.

Napokon su neki velikaši započeli razgovor o kmetopravnim odnošajima. Govorilo se o tome, koliko u kojem kraju baka daje kmet gospodaru; i konstatiralo se, da je po svoj Bosni različit običaj. Po sredini Bosne većinom agi da se daje trećina od godišnjih prihoda, ali u naknadu, da aga kmetu nove zemlje krči na svoj trošak; za tim se reklo, da aga po srednjoj Bosni svu ogradu i zgrade na kmetovskom selištu svojim troškom podiže, uz to da kmetu daje sjeme za sjetvu badava, a tako i volove za obragjivanje. U Posavini je bilo drukčije. Kmet daje agi, reče jedan velikaš, samo devetinu od prihoda, ali kmeti za to sve ostalo sebi obragjuju.

Iza ovoga se i ova sjednica raspe, a po volji vezirevoj nastavi se u konaku Čaušlarage. Kod Čehaja bega nakon raspravljanja prevladaju begovi i age (a k njima se prisloni i metropolit Ignjatije), te bude odlučeno, da se po cijeloj Bosni uvede trećina, u naknadu opet, da begovi i age kmteovima sa svoje strane daju ono, što je bilo običaj davati po sredini Bosne, kako je gori rečeno. Ovome su se izričito protivili: fra Martin Nedić, fra Marjan Šunjić i fra Luka Dropuljić. Oni su se bojali navaliti na narod trećinu, jer su slutili, da će se trećina zavesti na teret naroda, a begovi i age da i onako svojih dužnosti neće htjeti obdržavati — za to su ova trojica glasovala, da ostane pri starom, s tom jedinom preuredbom, da se sva bezakonja dokinu, a osobito beglučenje.

Odlučeno dakle bi na ovom vilajetskom vijeću u Travniku većinom glasova slijedeće:

1. Za svu se Bosnu uvodi, da kmetovi plaćaju agama i begovima trećinu.

2. Age i begovi u naknadu moraju kmetovima plaćati od kmetskoga poreza treći dio;

3. udarati jednu trećinu ograde oko njiva;

4. isplatiti kmetovima sve ponačinjene zgrade; a koliko koja zgrada vrijedi, da ljudi imaju procijeniti. Ako aga ili beg ne bi imali novca, da kmetovima isplati zgrade, neka kmet sebi sve dotle zaustavlja trećinu, dok ne podmiri računa;

5. begovi i age moraju davati kmetovima sjeme i volove. U Posavini napose, da age moraju kmetovima ne samo nove potrebne zgrade praviti, nego i stare popravljati.

Zaključci vijeća u Čehaja begovim odajama budu podastrti veziru, da ih potvrdi, što on i učini.

Ujedno naregjeno bude, da se ovi zaključci moraju proglasiti raji po svim mjestima, gdje se čita misa ili liturgija.

Na svršetku svoga izvještaja s ove skupštine veli Nedić, da su se s ovih uredaba porodile mnoge bune u Posavini.

Nedića zaključna riječ odgovara činjenicama. Narod se je zbilja počeo buniti, jer ga je trećina gnjavila u dušu, a polakšica nikakvih imo nije. K tome zlu pristupi i slijedeće. Čim postade trećina stalnom, povjereništvo vakufskih i vezirskih dobara uvede zakupništvo (multezimluk) trećine i desetine. Tako uz trećinu dogje i to zlo, da su se i zakupnici trećine napose još htjeli obogatiti. Za primjer neka služi činjenica, što je trećina od konfisciranih 1300 kmetâ Husein-kapetana Gradačevića kod zakupnika, Mustaf-paše Babića u prvi mah prestavljala vrijednost 120 kesa (10.000 K), dok ta ista trećina iza sedme godine zakupništva skoči na cijenu u iznosu od 1050 kesa (86.000 K). Za primjerom uprave vakufskih i vezirskih dobara povedoše se i neki begovi, a osobito oni okružja tuzlanskog i banjalučkog, koji trećinu svoju priprodaše zakupnicima: Hadži-Ali paši, Mujagi Novopazarcu, Talirovícu iz Sarajeva i Husein Arnautu. To je zakupljivanje trećine trajalo sve do godine 1861. Kako se pak postupalo s onim kmetovima, koji na vrijeme nisu mogli platiti trećine u novcu (jer su zakupnici obično u novcu tražili), pokazuje dosta i taj primjer, što je neki Raufbeg Effendić Ivu Kosića iz općine Boka (kot. Derventa) sa još petoricom susjeda bacio na tavan i pod njima od kukuruzovih otučaka vatru najario, dok mu god nisu sve trećine isplatili. Narod se odmah iza vilajetske skupštine pobunio u Posavini, te god. 1849. poslaše odaslanstva k Tahir paši u Travnik, da se tuži na nepravde, izjavljujuć, da oni imaju volju po starom običaju davati agi ili begu deveto, a zgrade i ograde neka gradi svak sebi. Kronika spominje dapače imena tih odaslanika: knez žabarski; Marković Pavo, knez matičanski; Mika Nedić, knez toliški; Marjan Moskaljević, knez donjomahalski. Posebna deputacija napose ode u Beč. U deputaciji su bila četeri pravoslavna i tri katolika. Katolici su bili: Josip Božić iz Obodnice, Niko Nikšić iz Marković-polja i Josip Dukić iz Vidovića, sva tri iz okružja tuzlanskog.[1])

Na uspjehe obadviju ovih deputacija narod odgovori osim uzbune i emigracijom. Jukić spominje u »Bos. Prij.« III., da se je ovoga vremena iselilo iz Bosne do 7000 kršćanskih obitelji.

O istoj skupštini govoreći Knežević, veli, da »Turci nigda ni jednu stvar odregjenu u prilog kršćana nisu ispunili, a trećinu, dapače polovinu, da su točno odmah počeli uzimati; uza sve to, da su i nadalje kršćane na beglučenje nagonili[2]). Iz povijesti pak znademo, da je Tahir-paša odmah iza skupštine digo svoj nizam, da upokorava buntovne Bošnjake, koji ni o kakvim reformama nisu čuti htjeli. Bosanci su od vjekova poslušni samo, dok je vojska megju njima; a dok vojska otigje, oni opet isti. Napose je teško bilo Krajišnika nasvjetovati, gdje dijete, čim prohoda, još ni silaha nema, a već kuburu za svitnjak zadijeva i pred ćaćom volove aćka. Martić pjeva: »Krajišnici, vazda lude glave — Dobra v'jeća nikad ne slušaju.« Krajišnici, stari protivnici svih novotarija (veli Bašagić), odlače se s oružjem u ruci boriti proti reformama i životom braniti povlastice svoje, koje su se s vremenom udomaćile[3]). A uspjeh Tahir-pašin bio je taj, da se je ne ugušiv bune i ne provedav reforama povratio u Travnik iz Krajine i umro ovdje u travnju 1850.

Molbe kršćana za reformiranje kmetovskih odnošaja i daljni agrarni nemiri.

Koliko je bilo bezuspješno Tahirovo nastojanje oko reformiranja kmetovskih

[1]) Vidi: Božić: »Agrarno Pitanje«, str. 43—45.

[2]) Knežević: »Carsko-turski namjesnici«, str. 85.

[3]) Bašagić: »Kratka uputa«, str. 161.

odnošaja u Bosni i koliko su neozbiljni bili zaključci bosanskih velikaša na travanjskoj skupštini 1848., dokazuje i anonimna spomenica od »preko 600.000 krstjana u dva vilajeta Bosne i Hercegovine«, što sadrži: **»Želje i molbe krstjana u Bosni i Hercegovini, koje ponizno prikazuju njegovom carskom veličanstvu sultanu Abdul-Medžidu.«**

Spomenica je ova sastavljena 1. svibnja 1850., a objelodanjena je u Jukića »Zemljop. i Povjestnici Bosne« god. 1851. u Zagrebu. Ovdje tu spomenicu sa njezinih 28. točaka donosim u cijelosti, pošto je zanimiva. Spomenica poslije gore navedene adrese ovako nastavlja:

»Vaše Veličanstvo! Preko 600.000 krstjana živi u ova dva vilajeta Bosne i Hercegovine, Vaših viernih podložnikah, koji oslanjajući se na svoju vjernost prama visokomu turskomu devletu za četiri stolietja zasviedočenu, ponizno mole, da po prirodienoj svojoj dobroti pogledate na naše uzdisaje pobožne, te nam sliedeće milosti dopustiti i pokloniti blagoizvolite:

1. Da se više nezovemo raja, već gragjani i deržavljani cielokupnog turskog carstva; uslijed toga:

2. Na sudu da smo jednaki s Turcima, za to unapriedak: ne po vierozakona prednosti, već po pravdi bude izrečena osuda; za to:

3. Sve šure, da budu sastavljene iz jednakog broja članovah oba vierozakona turskog i krstianskog.

4. Danke i poreze kristiani svoje, a Turci svoje napose da kupe i veziru predaju.

5. Danci i porezi da se nerazrezuju po broju kućah, već po imanju i posiedovanju.

6. Harač, što sad kristiani od mužke glave platjaju, da se za naviek digne, kanoti jednakosti déržavljanskoj protivan; za to:

7. Da kristjane primaju u vojnike koliko u nizame, toliko u rediíe i da imaju svoje svetjenike.

8. Carska desetina od žita i siena, da se uračuna u porez i da se u novcima daje.

9. **Kmeti gospodarima, da samo od žita, siena i duhana platjaju šestinu, a gospodari da nisu dužni kmetskog poreza platjat, a ovi opet da nisu dužni gospodarima dohodak kučama nositi.**

10. **Da nikad gospodar samovoljno ne može kmeta sa zemlje dignuti, već ako dokaže na sudu njegovu nevaljalštinu, a u tom slučaju da ima kmetu trošak platiti, što je ovaj potrošio krčeći, sadeći voćke i zgrade načinjajući.**

11. Beglučenje gospodarima, želimo, da se više nikad ne uvodi.

12. Prenos vezirah, vojnikah i carskih kapidžiah, neka se iz zemaljske kese platja.

13. Opravljanje putovah i mostovah uvodenje pošte i ostalih potrebitih sriedstvah za promicanje térgovine i zanatah, da se što pria o zemaljskom trošku započme.

14. Da se o zemaljskom trošku uvede štamparnica za kristjane.

15. Da je slobodno kristjanima gérčkoga obreda sebi posebi arhiepiskopa i episkope izbirati, koji jezik i običaje zemaljske znadu, a ove za odobrenje Vašemu veličanstvu prikazati.

16. Slobodno obsluživanje svog vierozakona: uslied toga, da nam je slobodno: stare cérkve i monastire popravljati, razširivati, i gdie je potrebito iznova graditi; zvona i zvonike imati i javno naše obrede obdéržavati.

17. Da se pazari s nedielje prenesu u drugi radietni dan.

18. Da je slobodno svakoj obćini: učionice (škole) zavoditi, učitelje potrebne iz druge zemlje zovnuti, i ovi da se iz zemaljske kese platjaju; da je slobodno učenike

radi većeg napredka u druge dėržave slati.

19. Da bi se i od nas učenici primali u carigradsko učilište liekarsko i inženirsko na carski trošak.

20. Da možemo dva naša pouzdana čovieka imati o našem trošku kod visokog Vašeg devleta, koji će naše želje i molbe Vama vierno priobćivati, kod dėržavnih sudova glas imati i dėržavne naredbe nama priobćivati.

21. Da se svi činovnici kristjanski i turski iz zemaljske kese platjaju, da ne bi morali od mita i globe živiti.

22. Kėrvarina da se ukine, da kėrv ubijenoga neplatjaju obćine, već sudac neka ubojicu hvata.

23. Da se Bosna i Hercegovina opet sjedine pod jednim vezirom: ovo bo u obziru ekonomičkomu bilo bi za blagajnu i narod vėrlo probitačno.

24. Tėrgovina i zanati brez obzira na vierozakon neka su svakomu slobodni i pristupni.

25. Da se o svim zemaljskim dohodcima i troškovima javno računi vode i narodu priobćivaju.

26. Da nam se carske i dėržavne zapoviedi i naredbe, pokraj turskoga i bosanskim jezikom priobćuju; jerbo po dosadašnjemu priobćivanju nikad podpuno nismo znali, šta nam se zapovieda i naredjuje.

27. Da nam je slobodno sastajati se brez oružja, i dogovarati o stvarima školskim, književnim i ekonomičkim.

28. Da nam je slobodno u druge dėržave izvan carstva seliti se.

Ovo su naše ponizne želje i molbe, osnovane po načelu jednakosti, koju Vaš dobre uspomene otac, i Vi njegov vriedni nasliednik toliko puta javno i svečano obrekoste, al da se izvede i u život pretvori kod nas u Bosni, neprijatne okolnosti nedopustiše.

Mi vruće molimo Boga, da takne Vaše carsko sėrdce, te nam se smilujete, i više rečene molbe odobrite, koje će carstvo bolje ukriepiti, ako nas toliko robovah pomilujete. Svemogući Bog neka blagosovi Vaše vladanje. Amen.

Na ove »želje i molbe« više hiljadah Vaših podložnika podpisalo bi se, ali nesmije. Mi smo više putah tamo do Vašeg prestolja slali naše ljude, koji su većom stranom od mjestnih vezira poubijani, a mnogi ni danas ne smiju u svoju otačbinu doći za to, što su se usudili Vama molbe podnijeti ol na njih se podpisati.«

K ovoj poslanici dodano je 28 točaka »izjašnjenja«.

Ovdje treba upozoriti, da su spomenicu sastavljali i katolici i pravoslavni, kao što se vidi iz samih redaka. Kako se vidi, spomenica nije ni najmanje revolucijonarna, te je sastavljena prema duhu »Hattišerifa od Gjülhane«. Ne može se vjerovati niti u iskrenost tadašnjih turskih državnika u Carigradu, kada ne pokušaše, da u susret izagju ovim željama, već naprotiv Slavoljuba Bošnjaka (Jukića), onoga, koji ju je valjda pokrenuo i u svom djelu tisko, turska oblast u Bosni nagje za potrebito i pravedno, da ga na sve vijeke iz domovine pošalje u »surgun« (progonstvo). Jer **»sve je carstvo** (reče vezir, Huršidpaša fra G. Martiću u jednoj audijenciji) **uvrijegjeno onim njegovim poznatim punktovima u zemljopisu bosanskom obnarodovanim«.** Martiću je ovo kazo vezir godine 1856., kad ga je ovaj pito za razloge Jukićeva progonstva.[1])

Nadalje slijedi prema ovoj spomenici, da niti reforme sadržane u »Hattišerifu« od 1839., niti zaključci vilajetske skupštine u Travniku nisu opsluživane bile, jer da su opsluživane bile, ne bi trebalo ovih »želja i molba«. Prema točkama 9. i 10. vidi se, da su kmeti davali agama i begovima trećinu, kao što je odregjeno na skupštinu, ali iz točke 11. vidi se opet jas-

---

[1]) Markušić-Škarica: »Živod i rada I. F. Jukića«, str. 88.

no, da beglučenje nije još dokinuto, što i samo »izjašnjenje« navodi pod točkama 9., 10. i 11.

Neuspjeh u reformiranju Bosne i Hercegovine.

Neuspjeh u reformiranju Bosne i Hercegovine zabrinu carigradske državnike, te odlučiše poslati na Bosnu energičnog vojskovogju, Omerpašu. Ali je i Omerpaša kao energičan i vrstan vojnik po Bosni proburko samo; dosta je raji istina pomogo uništivši najžešće silnike, megjutim je i njegov mukotrpni, a uz to i neobično sebični rad u Bosni svršio, kao svi drugi prije njega. Da je Omerpaša iskreno mislio i htjeo pomoći raji, kakav je vojnik bio, mogo je to učiniti. Ali njegova sebičnost?! — Njegova sebičnost učinila je to, da Jukić veli za Omerom, kad je iz Bosne odazvat: »Proći će i stotina godina, a rane Bošnjacima neće zarasti, niti će ono, što su pogubili, ikada više steći! Od više stotina godina, što su im praoci stekli, to sad sve ode Arnautu i nikomu u torbu.« Na ovo mogu pripomenuti, da su možda Jukića riječi i više stroge, nego što treba. Omer paša je u istinu nešto učinio za Bosnu, ali nije svega onoga, što je mogo.

Od godine 1856.—1857. vladaše kao vezir na Bosni Rešid-Mehmed-paša. Za njegova se vezirovanja potuži raja proti agama i kmetovima, da ovi ništa ne obdržavaju od dužnosti, što su ugovorene pod Tahir-pašom na vilajetskoj skupštini u Travniku godine 1848., premda trećinu uzimaju.

Vezir je obećo raji pomoći, megjutim on stvar još gore zamrsi, te se u Posavini podigoše kmetovi pod protom, Stevanom Avramovićem. Vezir je dakako podigo vojsku i ugušio bunu silom [*]). Od pomoći, koju je ovaj vezir obećo nevoljnim kmetovima, nije bilo više ni govora.

Dok ovaj isti vezir vlada na Bosni, turska je carevina bila pri svršetku rata sa Rusijom, u kojem su ratu kao sile saveznice sudjelovale na strani Turske, a proti Rusiji: Engleska, Franceska i Austrija. Turska je u najvećoj stisci 21. veljače 1856. za tursku carevinu proglasila novi ferman reformâ, koji dolazi pod imenom »H a t i h u m a j u n«. Ovaj »Hatihumajun« osvrće se na »Hattišerif« od god. 1839., potvrgjuje ga, te još uz to proglašuje ravnopravnost vjeroispovijesti u Turskoj. Premda za našu stvar, t. j. za agrarne odnošaje ovaj ferman nije toliko važan, niti poradi svoje novosti, niti poradi kakova uspjeha, ipak da prijegled reforama u turskoj carevini bude potpuniji, donosimo i od njega neke točke:

»Da se učini, kao što ovdje stoji! Tebi, moj veliki veziru, Mehmed Emin-Ali paša, koji si ukrašen mojim carskim ordenom medžedije prvoga reda i ordenom za lične zasluge, nek Bog daruje veličinu i udvoji tvoju vlast! **Jamstva obećana od naše strane hatihumajunom od gjülhane i zakonima tenzimata svim podložnicima moga carstva, bez razlike razreda i vjerozakona, radi obezbijegjenosti njihovih osoba i njihovoga dobra, i radi sačuvanja njihove sreće danas se potvrgjuju i utvrgjuju;** i da mogu potpuno i savršeno djelovati, preduzet će se krepke mjere. Budući, da jednakost poreza ište i jednakost tereta, kao i jednakost u dužnostima, za to će morati i kršćani i ostali muslimanski podložnici, kao što je prije bilo odregjeno, potpasti pod zakon za novačenje. Što prije izdat će se potpun zakon o načinu, po kojem će kršćanski i ostali nemuslimanski podložnici puštati i po kojem će služiti u vojsci.«

Na ovaj carski hatihumajun nitko nije postavljo ni zere važnosti, pošto je svako bio uvjeren, da će proći kao i ostale dosadašnje reforme u turskome carstvu. I zbilja godine 1858. neki fanatičari Turci u Džidi (Mala Azija) obećanje i utvrgjenje ravnopravnosti svih vjerozakona u

---

*) Knežević: »Carsko-turski namjestnici«, str. 89.

Turskoj spomenutim »hatihumajunom« posvjedočiše na taj način, što su spremili tamo veliki pokolj kršćana. Pokolji su nastavljeni i po drugim mjestima turske carevine.

Megjutim mi ostavljamo te pokolje, te se vraćamo u našu domovinu, koja je takogjer u isto vrijeme bila pozorištem ozbiljnih nemira. Već sama ta činjenica, što se u Bosni od godine 1857. do 1860. na vezirskim stolicama izmijeni pet vezira (Ćani Mehmed paša 1857., Akif Mehmed paša 1858., Ćani Mehmed paša po drugi put 1858., Osman Mazhar-paša 1858. i Topal Šerif Osman paša 1860.) pokazuje na nesigurnost odnošaja u Bosni. Ovaj puta su nemiri bili u Hercegovini, a namjesnikom je hercegovačkim bio od godine 1857. od 1860. Vasif-paša.

Kada je godine 1851. u Crnojgori izabran za kneza mladi Danilo (prvi vladar u Crnojgori iz svjetovnog staleža) poboja se Turska, da ova mala, ali junačka i neslomiva kneževina ne bi postala nasljednom, za to Omerpašu još ove iste godine 1851. zabavljenog u Bosni pošalje na Crnugoru sa 60.000 vojnika, gdje je godine 1852. mnogo zla počinio. Crnagora ne mogući sama ratovati, uzdizala je i pogranična plemena u Hercegovini, da joj pomognu. Ovamo i onako nije bilo mirno radi nesregjenih agrarnih prilika, a sada se na poticaj Crnegore još više uzdigoše plemena. Hercegovačke turske oblasti išle su na uzbunjena plemena, da ih pokore, ali baš postigoše protivno, jer ustaše, kad se ne vidješe sigurnim kod kuće, makoše u planine. Glavnim vogjom ovih ustaških četica u jugoistočnim plemenima Hercegovine bio je Luka Vukalović, rodom iz Zubaca. Hajdukovanje ovih četa imalo je to za uspjeh, da su se neka plemena bila Turcima posve izjarmila. Napose junačko Grahovo ne dadne ovima ni pristupiti k sebi; a kada Turci htjedoše upokoriti ovaj izjulareni predjel, dogje do bitke na Grahovcu licem na Spasovdan godine1858. Vodila se bitka izmegju turske vojske pod zapovjedništvima Husein-paše i Kadri-paše i crnogorske vojske pod vodstvom vojvode Mirka. Bitka se svršila s porazom turske vojske, gdje ostade mrtvih do 6000 Turaka, a 2000 Crnogoraca. U najkobnijem času hrabro borećim se Crnogorcima u pomoć priskoči Luka Vukalović sa svojim četama iz planine i prikrenu ratnu slavu na stranu Crnogoraca. Uz Luku su se borili još: Miho Ljubibratić iz Šume Trebinjske; Luka Petković iz Trebinja; Nićifor Dučić, arhimandrit iz manastira Duži; Todosije Mišković, iguman manastira Kosijereva; Vidak i Blagoje Koprivica iz Banjana. Ove junake spominjem za to, jer su skoro svi ovi i u kasnijem općenitom ustanku u Bosni i Hercegovini 1875.—1878. sudjelovali, a mi i tom kasnijem ustanku imamo nešto reći.

Pobjeda crnogorske vojske godine 1858. na Grahovcu donijela je dosta široku autonomiju uzbunjenim hercegovačkim plemenima: jer čim se rat svršio, počnu Turci sa plemenima pregovarati o miru. Vukalović kao vogja pobunjenih plemena ponudi Turcima uslove mira: **Za prošle dogagjaje niko ne odgovara; tko je s trećinom zaosto, od njeg se trećina neće iziskivat tako i glede drugih dacija; dapače ni za tri godine unaprijed neće plemena ništa plaćati, dok se ekonomski ne oporave. Kašnje će plaćat poreza po dukat na kuću, a od desetine po 80 groša na kuću: u plemenima se mora postaviti 1000 pandura Srba, nad ovim nek se postave juzbaše Srbi, a nad svima jedan bimbaša — takogjer Srbin. Manje sporove plemena da presugjuju sami srpski glavari, a veće turski sudovi, koji će imati porotu, sastavljenu od Srba i muslimana**[*]).

Kadri-paša pristane na sve ove uvjete. — Valida je bio u velikoj nevolji. Vukalovića dapače imenuju bimbašom sa 1000 groša plaće na mjesec, 100 oka pšeničnog brašna, na konje po 100

---

*) Ris. T. Proroković: »Buna 1874. i ustanak u Hercegovini 1875.«, str. 14.—15.

oka ječma i po 4 tovara sijena. Juzbašama odrede polovicu binbašine plaće. Vukaloviću se osim toga metne pred oči, da bi ga Porta mogla imenovati pročelnikom nad plemenima. Ovdje treba spomenuti, da je u ovo isto vrijeme tako junački ratovo proti Turcima i Bogdan Zimonjić. I on se odlikovo u ustanku; te za to, kad se vidjelo, da će Luka postati pročelnikom nad plemenima, Bogdanu to ne bi pravo. Intrigirala je Crnagora, voleći Bogdana, koji je Crnojgori više odan bio, nego li Luki, koji je bio tih nazora, da plemena budu neovisna i od Crnegore. Nastane razdor. S Cetinja dogje neki Jovan Mašanov s poslanstvom, da makne Luku s ovoga svijeta. Luka se uvijek znao izmaknuti zasjedama. Plemena su odmah poslije Spasovdana god. 1858. bila autonomna, premda su gore spomenuti Lukini uvjeti mira službeno potpisani istom god. 1863. u Mostaru. Vukalović je uživo gospostvo, ali ne mnogo vremena. Pošto je bio junak i neustrašiv, sve se digne proti njemu. On moradne bježati iz domovine. Iza mnogo nezgoda umre u jednom malenom mjestancu kod Azovskog mora uprav godine 1875., kad je buknuo veliki ustanak u Hercegovini, pa se i po svoj Bosni raširio. Luka nije doživio svršetak ustanka, ali jesu njegovi bivši binbaše.

Opisani ustanak plemena u Hercegovini bio je posljedica ne samo crnogorskih poticaja, nego i agrarnopravnih odnošaja; za to ga spomenusmo. Šteta samo, što vogje plemena ne bijahu složni, pa kad su dobili onolike olakšice kao kmetovi, da ih barem mirno uživaju, a po mogućnosti još i dalje proširuju — dakako: uz pratnju ljubavi i pravednosti!

Godine 1859. još bijaše na Bosni vezir, Osman Mazhar-paša Sulejmanpašić, koji je kršćanima, kô rogjeni Bošnjak, bio dosta sklon, što i to posvjedočava, jer je ovaj vezir imo od pape Pija IX. odlikovanje: Grgurova reda[1]). Za ovog vezira izdade visoka Porta glasovitu »sefersku naredbu«. Ta je naredba imala svrhu, da sredi kmetovsko-pravne prilike u Bosni, a nije ništa drugo, nego pokušaj kodificiranja zaključaka spomenute vilajetske skupštine u Travniku i još nekih drugih nezakonitih običaja. Pokušat ću dokazat, da se ta »seferska naredba« ne osniva ni na kakvu pravu. Ovdje ju najprije kroničkim redom navodim doslovno radi njezine velike važnosti, kao što i u tu svrhu, da ju zgodno kritici podvrgnem, što će slijediti pri kraju ove rasprave.

Naredba
od 14. sefera 1276. (12./IX. 1859.)

ob uvedenju promjena u pogledu agrarnih odnošaja, štono postoje izmegju vlastela i kmetova o podavanju dominikalnih daća polovine, trećine, četvrtine i petine.

»Članak 1. U okružju (sandžaku) sarajevskom, u kojem na mnogim mjestima postoji sistem trećine, a samo u nekojim krajevima sistem polovine,ostaju i nadalje u krjeposti od starine postojeći agrarni odnošaji megju vlastelom i zakupnicima. Samo na onim mjestima, gdje je po dosadašnjem običaju polovina voća zemljoposjedniku pripadala, ima u buduće od voća jedna trećina zemljoposjedniku pripasti, dok ostale dvije trećine kmetu ostaju.

Gradnja novih i popravak oštećenih zakupničkih stanova, kao i ine gragjevine, imade uvijek vlastelin izvagjati.

Sgrade pak, što su ih zakupnici podigli i koje su vlasništvo ovih potonjih, moraju zakupnici popravljati, u koliko novim ne zamjenjuju i u koliko se vremenom ne pokaže potreba popravka.

Kao što do sada, tako i u buduće je vlastelinu strogo zabranjeno zakupnike upotrebljavati besplatno na male i velike radnje. Glede kolikoće daća od onih zakupljenih dobara, od kojih se po običaju polovina priroda podava, ne može se pro-

---

[1]) Knežević: »Car.-turski namjestnici«, str. 90.

mijeniti utanačeni agrarni odnošaj, nu ipak kod ovih dobara valjaju ustanove o gradnji i zabrani besplatna zahtijevanja radnjâ istim načinom kao i kod onih dobara, od kojih se trećina podava.

Članak 2. U sandžaku travničkom, u kojem je ponajviše sistem trećine, a samo u malo mjestah sistem četvrtine i petine postoji, ostaju kao i do sada u krjeposti oni agrarni odnošaji, koji su od starine megju vlastelom i zakupnicima utanačeni. Samo od voća ima na onim dobrima, gdje sistem tretine postoji, nu gdje je do sada polovica voća vlastelinu podavana, u buduće jedna tretina vlastelinu pripasti, a ostale dvije trećine ostaju zakupniku.

Podizanje novih i popravljanje starih gospodarstvenih zgrada na zakupljenim dobrima, što no ih kadšto vlastelini, a kadšto zakupnici izvagjaše, imadu u buduće vlastelini izvagjati. Samo one gospodarstvene zgrade, koje su po zakupnicima podignute, te koje su njihovo vlastništvo, moraju zakupnici sami popravljati prema nastaloj potrebi, dok se novim ne zamijene.

Zakupnike nesmiju vlastelini kao ni do sada ni za veće ni manje besplatne radnje upotrebljavati.

Na dobrima, gdje opstoji sistem četvrtine i petine, ne mogu preinačiti daće, koje se po ugovoru podavati imaju.

Od uslovâ, ustanovljenih na korist vlastelina, kojih oni neko pravo imadu na razne radnje od strane zakupnika, ostaju u krijeposti samo oni, po kojima su dužni zakupnici daće zemljoposjedniku dopremati do kuće ili do sajmišta ili na poljima, u vrtovima i vinogradu neke radnje obavljati.

Osim toga: ne smiju se zakupnici upotrebljavati za pogogjeni, kao niti za nepogogjeni besplatni poso.

Za ovu vrst zakupnih dobara valjaju u pogledu gradnja iste ustanove kao god i za zakupna dobra, s kojima je sistem tretine skopčan.

Članak 3. U sandžacima banjalučkom i bihaćkom, u kojima postoji sistem tretine, ostaju kao i dosele u krjeposti u objema oni agrarni odnošaji, koji megju vlastelom i zakupnicima od starine postoje. Samo od sočiva svake vrsti, od koga je do sada tretina vlastelimu podavana, ima u buduće jedna četvrtina vlastelinu pripasti, dok tri četvrtine zakupniku ostaju.

Članak 4. u sandžaku zvorničkom, u kojem posvuda sistem tretine opstoji, ostaju starodavni agrarni odnošaji megju vlastelom i zakupnicima ustanovljeni i nadalje u krijeposti.

Samo u četeri okružja postojeći običaj, po kojem se tretina od sijena vlastelinu podavati ima, a dvije tretine zakupniku ostaju, ima se uporabiti i na ostala okružja, u kojim se je do sada polovina sijena podavala.

Podizanje novih i popravak starih gospodarstvenih zgrada, što no su ih do sada stranom vlastelini, stranom zakupnici izvagjali, imadu u buduće bez iznimke vlastelini izvagjati.

Megjutim će zakupnici gradnje, što su ih sami podigli i koje su njihovo vlasništvo, sami popravljati morati, dok se ne budu morale novim zamijeniti. Zakupnike ne smije nikada i nigdje upotrebljavati za besplatnu radnju.

Članak 5. U sandžaku novopazarskom, u kojem iznimice sistem četvrtine psotoji, ne mogu se preinačiti agrarni odnošaji, što no su utanačeni megju vlastelom i zakupnicima.

Od ustanova četvrtinske sisteme, po kojim je vlastelin mogo razne radnje zahtijevati, ostaju samo one u krjeposti, po kojima su zakupnici dužni vlastelinu prirodnine do kuće ili do sajmišta dopremiti.

Inače se ne smiju zakupnici za nikakve manje ili veće besplatne radnje upotrebljavati.

Podizanje novih i popravak starih gospodarstvenih zgrada, što su ih kadšto vlastelini, a kadšto zakupnici izvagjali.

imadu ih u buduće vlastelini izvagjati. Samo one gradnje, što su ih zakupnici sami podigli i koje njima pripadaju, imadu oni, dok se novim ne zamijene, sami popravljati.

Članak 6. U sandžaku hercegovačkom, u kojem u opće sistem tretine, a na nekim mjestima i sistem četvrtine i petine postoji, ostaje starinski agrarni odnošaj megju vlastelom i zakupnicima u opće kao i do sada u krjeposti.

Samo u onim mjestima, gdje je sistem tretine i gdje je po dosadanjem običaju od voća, sočiva polovina vlastelinu, a druga polovina zakupniku pripadala, ima u buduće — kako gdje okružje više voća, više sočiva proizvagja, od jedne te druge vrsti jedna tretina vlastelinu pripasti, dok druge dvije tretine zakupnicima ostaju. Ako dakle ova ustanova upotrebljena bude za jedan od ovih proizvoda, ima se i za drugi dosadanji običaj pridržati.

Na dobrima, gdje je sistem trećine, ne smije vlastelin zakupnike ni za veće ni za manje besplatne radnje upotrebljavati.

Ista ustanova valja i za dobra, kod kojih postoji sistem polovine i četvrtine. Glede dobara ove posljednje vrste ostaje ona ustanova u krjeposti, po kojoj su zakupnici dužni pripadajući dio priroda vlastelinima do kuće ili do sajmišta dopremiti, te na oranicama, u vrtovima i vinogradima neke poljske radnje obavljati.

Gornja ustanova glede zgrada valja i ovdje.

Općenite ustanove.

Članak 7. Kao što je kod pojedinih sandžaka naglašeno, obvezali su se i u buduće vlastelini, koliko nove gospodarstvene zgrade podizati toliko i postojeće zgrade popravljati.

Imade takogjer mnogo zgrada, koje su zakupnici sami podigli i koje vlastelini popravljaju. Hoće li zakupnik da zgradu ostavi, tad se dogagja, da on troškove gradnje, vlastelin trošak popravka traži. Nu pošto se nakon duljeg vremena ne može da razazna pravo stanje stvari, nastaju onda razni prijepori. S obzirom na to imadu vlastelini, ako je to neophodno potrebno, zakupničke zgrade novim zamjeniti, a nastale megjutim nužne popravke moraju zakupnici sami izvagjati.

Ako zakupnik hoće da ostavi zakupljeno dobro i na drugo da otigje, tad se moraju njegove vlastite zgrade po oblasti dati vještački pregledati i procijeniti.

Vlastelin je dužan zakupniku procjenbenu vrijednost potpuno isplatiti.

Pošto je nužno, da se pregledanje i procjena pravedno obavi, s toga imadu u ovakovim zgodama vlastelini i zakupnici izabrati po dva pouzdanika. Ovi se pouzdanici sastanu u općinskom vijeću (medžlis), te ustanove većinom glasova vrijednost zgrade, koju zakupnik ostavlja. Poslije izrečena njihova suda poravnati će stvar samo opć. vijeće. Ako se ne bi ta četiri pouzdanika složila, ili ako se većina glasova ne poluči, tad biraju oni petog pouzdanika, koji izreče mirovnu odluku, pa kako god ona ispala, imadu svi ostali uz nju pristati.

Članak 8. **Vlastelini ne mogu, kada god bi htjeli, zakupnike sa zakupljenih dobara ostraniti. Samo ako zakupnik zanemari obragjivanje zakupljenoga dobra i ako bez zakonita valjana razloga zanemari polje nasijati, tako da vlastelin time svoj dohodak gubi, ili ako možda pod kojim drugim načinom vlastelinu dio priroda uskrati, u opće ako uzradi proti ustanovama,** koje oni megjusobno ugovoriše, ter ako vlastelin o tom tužbu kod oblasti podigne, može oblast zakupnika sa zakupljenoga dobra ostraniti, iza kako se o njegovoj nepopravljivosti uvjerila i obavljenim izvigjenjima potpuni dokaz pribavila, da je utuženo stanje stvari istinito.

Zakupnici, koji žele zakupljeno zemljište svojevoljno ostaviti, imadu svoju nakanu po obavljenoj vršidbi vlastelinu prijaviti.

Zakupnika, koji bez otkazanja ili pravodobna otkazanja zakupljeno dobro ostavi, prisilit će oblast na naknadu štete vlastelinu tim prouzročene.

Članak 9. Vlastelini ne smiju pripadajuće si dijelove priroda nipošto poput desetine u zakup dati, vlasteline protivno radeće zapriječit će oblast u tom, i to im zabraniti.

Članak 10. Vlastelinima, koji su običavali ljeti na dobra izlaziti, pa zakupnike iz kuća izganjati, u svrhu da sami u njima stanuju — kao takogjer i običaj zahtijevati od njih besplatnu opskrbu, bezuvjetno se u buduće zabranjuje.

Članak 11. Neki vlastelini običavaju svoj dio šljiva tek onda uzimati, kad je već iz njih rakija ispečena. Pošto je pak pečenje rakije s mnogim troškom skopčano, a gore spomenuti običaj ma i postojo od starine, veliki trh zakupniku namiče, stoga imadu vlastelini u buduće pripadajuće im šljive ili svježe ili suhe uzeti i ne smiju ih nipošto onda tražiti, kad je od njih već rakija ispečena.

Članak 12. Zastupnici zakupnika, kad su saslušavani bili pred velikim upravnim vijećem, iskazivali su, da su neki vlastelini, iza kako si zemlje u zakup dadoše, od zakupnika zahtijevali podavanja takova, o kojim ne bijaše kod pogodba ni spomena, pa ako ne bi se ustručavali zahtjevom zadovoljiti, tad su vlastelini prijetili zakupnicima, da će ih otjerati, ako tobož dogovorene zahtjeve ne ispune.

Premda je očevidno da svi vlastelini nisu ovakove vrsti, moguće je ipak, da se megju njima nalazi sebičnjaka, koji bi slična djela počiniti mogli.

Buduć pak da se po dosadanjem običaju ugovori megju vlastelinima i zakupnicima samo usmeno sklapaše, a pismenih isprava da o tom ne bijaše, to je kod postojećih prijepora teško predmet pravedno poravnati sbog pomanjkanja pismene isprave i radi neznanja odnosnih ugovornih ustanova.

Pošto se zahtjevi izvan ugovora postojeći, što ih jedna ili druga stranka stavlja, samo onda zapriječiti mogu, ako prema ustanovama o ugovorima pismene pravomoćne isprave predleže, to će se sada u gore spomenutim sandžacima o zakupnim ugovorima sklopljenim megju vlastelinima i zakupnicima po oblasti sastavljati ugovorene isprave u jeziku obim stankam razumljivom. Isprave se imadu po obima strankama potpisati ili opečatiti, te zatim po oblasti ovjeroviti. Jedan primjerak ugovorene isprave ima se vlastelinu, a drugi zakupniku predati.

K ustanovama sadržanim u ugovoru, koje vežu koliko vlastelina toliko zakupnika, kao takogjer i preinakama povodom svoje naredbe učinjenim, ne smije se nikakva dalja obvezujuća pogodba dodati.

Vlastelinu se ipak stavlja na volju, da može iz vlastita nagona polakšice dati. **Dok se osoba zakupnika ne promijeni, ili dok ne umre glava obitelji, koja je ugovor potpisala, stoji ugovor uvjek u potpunoj krijeposti.** Samo onda, kad zakupnik uprav na zakupno dobro prelazi ili kad premine glava obitelji na zakupnom dobru živuća, koja je ugovor potpisala, ima valjanost ugovorne isprave prestati, te se ponoviti.

Primjerci će se takovih ugovornih isprava u Carigradu načiniti, te će se po kotarima i selima razdijeliti i svakomu besplatno izdati.

Činovnici imadu na to paziti, da se za takove primjerke nikakova pristojba u novcu, bilo pod imenom biljegovine, bilo pod imenom druge takse niti od vlastelina niti od zakupnika ne uzimlje.

Činovnici općinski, prestojnici i seoski glavari, koji za to bilo ma od koga novac uzmu, kaznit će se po kriminalnom zakonu.

Članak 13. Dužnost je valije, mutesarifa, kajmakana i mudira, da načela razložena u pretstojećim člancima svom brižljivošću i revnošću izvagiaju, da

možebitne prijave ili tužbe vlastelina i zakupnika saslušaju, te da s obzirom na stanje stvari potrebite mjere poduzmu.«[1])

Ustaše u Bosni i Hercegovini 1875. do 1878. traže poboljšanje agrarnih prilika.

Nije ovdje mjesto, da govorim o ustanku u Bosni i Hercegovini 1875.—1878., koji je napokon doveo i do zaposjednuća ovih zemalja po austro-ugarskim četama. O tom ustanku trebalo bi pisati opširnije, pa će i to biti u skoro vrijeme. U opseg ove radnje ide samo to, da se spomenu tražbine ustaša za poboljšanje agrarnih prilika.

Kad je ono ustanak u Hercegovini bukno god. 1875. i za malo vremena, kad se je položaj ustanka učvrstio, izagje na Bosnu posebni carski izaslanik, Server-paša s tom jedinom svrhom, da ustanak stiša. On uzme u pomoć i konzule evropskih vlasti. Šest evropskih konzula zajedno sa Server-pašom pozovu vogje hercegovačkih ustaša u Mostar na zdogovor. Ustaše ne htjednu doći. Konzuli misleći, da ustaše ne dolaze u Mostar samo s toga, što se boje Serverove nevjere, potrude se u blizinu ustaških logora: trojica u Nevesinje, a trojica u Trebinje. Vogje opet ne dogju, nego su poručili svoje uvjete, pod kojim bi se kući povratili: a) da se Bosni dadne kršćanski guverner pod sultanovim suverenitetom ili b) da se Bosna dadne na zaposjednuće stranoj kojoj vlasti; c) ako se Bosna dadne kojoj stranoj vlasti na zaposjednuće, nek se interim istoga časa ustanovi kontrolni sud uz učestvovanje stranih prisjednika, a taj sud neka bdije nad sigurnošću života, imetka i časti svih bosanskih kršćana. Inače, odgovoriše ustaše, da će se svaki boriti do zadnje kapi krvi za slobodu; u najgorem pak slučaju, da će se svi kršćani listom iseliti iz ove zemlje. Povrh svega ovoga tražili su ustaše garancije od konzulâ, da će se ovo sve ispuniti; a kada engleski konzul prvi ne htjedne dati nikakovih garancija, razbiju se pregovori, ustaše nastave svoj mukotrpni poso.

U ovo je vrijeme bio u Turskoj velikim vezirom umni i napredni političar Midhat-paša, koji je ozbiljno radio o reformama u cijelome carstvu, ali kad je ovoga čestitoga vezira carigradska nastražnjačka kamarila već u studenom iste godine zbacila s velikog vezirstva, a nastupio mu slabušni Mahmud Nedim-paša, svi zdvoje u dobru volju turske carevine. Najteže je pak Austrija ćutjela ustanak u Bosni i Hercegovini, jer se je kosio sa interesima ove carevine, a uz to je bio u blizini njezinih pokrajina, pa se bilo bojati komplikacija, za to austrijski ministar-predsjednik u ovo vrijeme, Andrassy, napravi notu i uruči je 30. prosinca svim evropskim velesilama, u kojoj se noti sadržavala osnova ovog ministra, koja bi se morala uzeti kao nadopunjak sultanovih iradâ od 2. listopada i 12. prosinca, što su sadržavale ozbiljne reforme u carstvu. Evo nekoliko točaka Andrassyjeve note:

a) potpuna sloboda vjera.

b) Ukinuće zakupljivanja desetine i poreza.

c) **Neka se nastoji oko poboljšanja agrarnih prilika u Bosni i Hercegovini.**

Carska vlada u Carigradu sve ove točke primi na znanje. Ne zna se pak, je li imala iskrenu volju, da ih i provede; zna se samo to, da do pokušaja nije došlo. Megjutim su se i ustaše dobro opasali snagom i pouzdanjem. Oni već nisu voljni ni onako meko pregovarati o miru, kao zadnji puta. U Dalmaciji ovoga vremena bijaše namjesnikom general Rodić. Ovaj je stajo u dodiru s ustašama. Ustaše poruče preko generala Rodića turskoj vladi svoje uvjete, pod kojim bi uvjetima položili oružje i kući se povratili. Njihovi su uvjeti sada već nešto ozbiljniji:

1. **Kršćanskom pučanstvu u Hercegovini neka se podijeli treći dio oranice, bez koje oni živjeti ne mogu.**

[1]) Prema »Obzoru« god. 1878., br. 300 od 31. X. Ima nekih netočnosti.

2. Turske posade u Hercegovini neka se smanje.

3. Neka turska vlada sve kršćanske crkve i ostale zgrade, koje su porušene, o svom trošku podigne.

4. Neka kršćansko pučanstvo kroz godinu dana vlada o svom trošku uzdržaje.

5. Kršćanima neka se nabavi poljodjelsko orugje.

6. Neka se kršćanima za tri godine unaprijed otpusti svako davanje poreza.

7. Nek se kršćanima ne oduzme oružje, dok se to i muslimanima ne učini.

8. Neka se obećane reforme stvarno izvedu.

Porta sve ove zahtjeve ustaša odlučno odbije. Ustaše se ponovnom snagom prihvate oružja. Ratovalo se na sve strane. Prošla cijela godina 1876. u ratovanju, došla i 1877., a ove je godine ustanak bio na vrhuncu. Megju ustaše došli već i srpski oficiri, da im komandiraju. Središnji ustaški odbor zaključi ove godine, da će se istom onda vratiti kućama, ako se ispune ovi uvjeti:

1. Ako kršćanima u Bosni polovina zemljišta pripadne u vlasništvo.

2. Ako se porušene kuće od 200.000 bjegunaca podignu na trošak carske vlade.

3. Ako se u Bosni kršćanska vlada postavi.

4. Da se muslimani-zulumčari egzemplarno kazne.

5. Da se muslimani razoružaju.

Na ove uvjete nije se nitko ni obazirao. U kolovozu ove iste 1877. god. ustaške čete u Crnimpotocima budu pomoću varke opkoljene i poražene. Moradnu skoro. U kolovozu ove iste 1877. god. ustauhvaćen na austrijskom zemljištu, te ga austrijske oblasti ostrane iz Bosne. Uza sve to ustanak nije posve jenjo. Raspršene ustaške čete opet se sakupe. U Tiškovac dogje neki Srbin, Vladimir Janin, koji oduševi čete, Bosnu proglasi za tursku carevinu izgubljenom, osnuje »narodnu vladu« manifestom iz Tiškovca, na Miholjdan, 29. rujna (1877.):

Iza konstituiranja privremena vlada izda proklamaciju na narod:

»U slavu svete i nerazdjeljive Trojice, Boga Oca i Sina i Duha svjatago. Mi potpisani punomoćnici i prestavnici naroda bosanskog, punomoćnici i četovogje sviju naših ustaških četa ... jednoglasno riješismo i izabrasmo na ovoj našoj narodnoj skupštini slijedeć članove za našu bosansku, privremenu, narodnu vladu, i to: — G. predsjednik, Vl. Janin, sekretar Jovo Bilbija. Članovi: Jovo Skobla, vojvoda Golub Babić, Vid Milanović, Petar Kreco« itd.

»Bošnjaci! Poslije petstogodišnjeg gonjenja i robovanja našeg bosanska narodna skupština proglasila je na našoj slobodnoj zemlji privremenu narodnu vladu. Sultan nije više naš vladalac. Prebivanje turskih vlasti i vojske u Bosni jest nasilje ... Sad je već kucnuo čas i došlo je vrijeme, da se svrši račun s krvnikom našim i neprijateljem slobode i čovječanstva.«

Navodeći iz ovih godina ustanka (1875.—1878.) agrarne tražbine ustaša, na svršetku sam naveo i nekoliko proglasa u tu svrhu, da se vidi, kojom je strujom plovio ovaj veliki bosanski ustanak. Agrarno se pitanje htjelo riješiti jednostrano, što nije bilo opravdano, kao ni to, što ga turska carevina ozbiljno nije ni pokušala uopće nikako da riješi. Kako se vidi, ni pod ustankom nijesu nimalo bili poboljšani agrarnopravni odnošaji. Sada dolazi opet zaposjednuće Bosne i Hercegovine 1878., pak zalazim kratkim potezima i u ovo vrijeme poslije okupacije, da kojim barem retkom iz povijesti razložim ne agrarnopravne (koji se nisu ni poslije okupacije znatno mijenjali), nego kmetovske odnošaje u našoj domovini.

Agrarni odnošaji poslije zaposjednuća Bosne i Hercegovine.

Premda su kršćani Bosne i Hercegovine držali ko nešto najsigurnijega, da

će austro-ugarska vlada iza okupacije Bosne i Hercegovine reformirati agrarnopravne odnošaje barem prema pravnim odnošajima, kakvi su u ovim zemljama opstojali prije godine 1848., ona ipak ništa više ne učini, nego što je ponovno promulgirala 1878. sefersku naredbu od 12. rujna 1859. i time ponovno uzakonila one ustanove, koje su kmetovi sve od 1848. držali kao nepravedne, nezakonite i silom narinute. Nema sumnje, da bi kmetovi na ovu promulgaciju odgovorili odmah negodovanjem, da nisu bili opojeni veseljem i zadovoljstvom, što ih je moćna carevina izbavila iz velikih nevolja, koje su najviše potencirane bile upravo radi onog ustanka 1875.—1878., kad su ustaše iz Crnih Potoka svaki ugled turske vlasti u Bosni učinili iluzornim, a time prigode dali ujedno mnogobrojnim »kokošarima«, da na laku ruku ispražnjuju lonce i kokošinjake, kojih poštenim i mukotrpnim radom nisu htjeli, da steku. Tako su kmeti sve bili mirni do 1882. godine, kada ih uz neriješeno agrarno pitanje stiže i to (neopravdano dakako) iznenagjenje, što je i u Bosnu zavedeno novačenje. Nema koristi ni toga nijekati, da je Uustro-Ugarska u Bosni i Hercegovini uvela uzoran red u svakom pogledu, pa i u tome, što je barem prisjekla prste samovolji, koja nije htjela ni onih zakona opsluživati, što su za turskoga vremena opstojali — pa kakvi su da su! Učinila je kraj općenitim zulumima i otimačinama. Izmučeni kmetovi, kao da su se i s ovim zadovoljili; ali samo na prvi mah, jer se nepravda seferskih zakona najviše opazila onda, kada u Bosnu nadogjoše porezi modernih država, a kmet izdisaše osim poreza još i pod trećinom. Zašto Austro-Ugarska nije htjela odmah, kad je bilo najzgodnije, srediti definitivno agrarno-pravnih odnošaja, tko će čisto znati?! Je li tako postupala austro-ugarska vlada radi konvencije učinjene s Turskom 1879. ili radi kojih zasebnih političkih obzira, teško je ovdje odgovoriti. Čini se, da je general Filipović i kmetovsko pitanje htjeo urediti, ali se njegova svrši brzo, jer ga digoše najviše radi toga, što je u svojoj upravi pokazivo, da Bosna i Hercegovina po naravi i hrvatskom državnom pravu moraju doći u sklop hrvatske kraljevine. Moglo se onda kmetovsko pitanje srediti bez štete po kmeta, a i po age. Aga je onda bio trjezmeniji, a i kmet. I ako bi bilo što ranâ, dosada bi bilo već zaraslo. Aga bi se naučio radu i čuvanju, a tako i kmet. Ni jedan ni drugi ne bi se kroz 30 godina učili mrtvilu. Aga nije radio, jer je držo, da se zemlja ne može ni popiti ni pojesti; kmet je bio lijen, jer je držo, da radi ne sebi, već agi.

Megjutim agrarno pitanje nije poslije okupacije riješeno, te tako mi danas stojimo iza 30 godina pod najmodernijim i teškim zahtjevima današnjega života i poreza na onome mjestu, gdje smo stajali i prije 30 godina, kad je koza bila dva bešluka[1]), a oka mesa badava.

Da ipak nije ni austro-ugarska vlada iza okupacije prošla mirno svojim postupkom u agrarno-pravnim odnošajima, navesti ćemo nekoliko podataka. Godine 1884. bjehu podastrte dvije prestavke: Njegovu Vel. u Beču i ministru pl. Kallayu, kad je iste godine u lipnju prolazio Bosnom, a treća je opet prestavka iz okružja banjalučkoga odnesena slijedeće godine 1885., dne 13. kolovoza Njegovu Veličanstvu u Požegi, kad je ovamo boravilo Njeg. Veličanstvo prilikom velikih carskih vježba. Sve tri su prestavke glavnu svrhu imale, da se riješe agrarne prilike u Bosni i Hercegovini. Prestavke te glase u izvatku (prva prestavka Nj. Vel. u Beču):

1. »Vaše carsko-kraljevsko apoštolsko Veličanstvo! Premilostivi, prevedri i premudri gospodaru! Sa podaničkim straho-

[1]) 1 bešluk = 5 groša = 80 hel.

počitanjem mi starješine općina okružja banjalučkog, kotara derventskog i potkotara brodskog pred previsoko prijestolje Vašeg carsko-kraljevskog apoštolskog Veličanstva nice klečeći podnosimo naše želje, tuge i nevolje, tvrdo uvjereni, da će milošću i jakošću Vašeg carsko-apoštolskog Veličanstva naše želje činom postati, a bijede i nevolje jednoč nestati. Jedna od najviših bijeda, što tište narod kršćanski već od dugo vremena u Bosni i Hercegovini, jest plaćanje sve do dana današnjeg trećeg dijela svih plodova, koje beremo sa zemljišta naših turskih posjednika, a od sijena polovinu im dajemo, a da posjednik ni najmanje ne doprinosi — bar sjeme na proizvedenje zemaljskih plodova. Odnošaj izmegju posjednika i kmeta dalje se snositi ne može bez izgubljenja i iščeznuća cijelog kršćanskog naroda u Bosni i Hercegovini. Stanje kmetova još je žalosnije postalo od vremena, od kako milošću Vašeg carsko-kraljevskog, apoštolskog Veličanstva zapade i nas sreća, da nam sinovi stupe u obranu naše domovine. **Da je stanje kmetsko sad žalosnije, uzrok je taj, da su sad begu, spahiji i desetaru sve oblasti od vlade pa do zadnjeg zaptije na ruku.** Beg ol spahija odmjeri trećinu po kolikoći odmjerene desetine po desetaru. A tko je taj desetar? To Vam je, presvijetla kruno, naš krvopija. Taj desetar (desetinu piše), kako mu beg ol spahija kaže, i to prema veličini mita.«

»Steruči ovo pred prijestolje Vašeg Veličanstva, sa dubokim strahopočitanjem bilježimo se: starješine općinske za se i ostali narod kršćanski.«

Iza ovoga slijedi 171 potpis iz 52 sela[1]).

---

[1]) Ovu sam predstavku čito i u jednoj neštampanoj još kronici, ali ju ovdje donosim prema Božića: »Agrarnom pitanju«, str. 46—55.

Tu prestavku nešto drukčije donosi »Obzor« od g. 1884., br. 75., 31. III.

Druga prestavka (ministru):

»Vaša ekscelencija! Tužili smo se, tužimo se i tužit ćemo se, dok nas i jedan teče, na nesnosljivo stanje, a to je: trećina i desetina od svega, što zemlju probija; polovina sijena begu ili spahiji, i desetina carevini; svake godine pomnožavajući se porez; prestrogo postupanje činovnika pri utjerivanju poreza. Ničim se nemamo Vam pohvalit, do sa slobodnim životom, koji nam je već omrzo, pošto ga nemamo s čim uzdržavati, kao što se pristoji stvoru božijemu.«

»Težaci sreza derventskog.«

Treća prestavka (Nj. V. u Požegi):

»Premilostivi care, oče i majko naša! Evo nas pred Tvojom okrunjenom glavom i mogućom sabljom. Vidiš vjerne podanike, kako smo se sa velikim strahom usudili Tvoje previsoko Veličanstvo zatražiti na ovom divnom i prostranom polju požeškom, megju trideset tisuća Tvoje hrabre i junačke vojske... Svud po Bosni i Hercegovini, osobito po okružju banjalučkom i tuzlanskom **dostali su se bezi nezakonitim putem zemalja, pošto skoro nikakov beg nema pravih povelja na zemlje, nego sve izmišljene i od skorijeg vremena pokovane, a da nisu u njima ni megje posjeda tačno označene.** Kada se naši bezi bezima prozvaše, oni nam obećaše davati: sjeme u zemlju, treći dio ograde, trećeg radnika, treći groš carine za nas, da će plaćati; zgrade sve potrebne da će nam pograditi; da će nam dati svu tegleću marvu, a da mi pod tim uvjetima budemo njihovi kmeti i da im od svega trećinu dajemo, a od zeleni četvrtinu. Mi ne mogav sili odoliti, ma bilo proti volji našoj i svakom pravu, usilovasmo se na taj prijedlog, tješeć se ipak, da će se bezi držati svog narinutog nam obećanja. Nije prošla ni godina dana, bezi počeli raditi, što im se je htjelo. Oni na nas navaljivahu sve žešće, oni otima-

hu od nas sad polovinu, sad sve, a dan danas uzimlju nam trećinu od svega ploda zemaljskoga, a od sijena polovinu, a da nam ne pripomažu ni u čem — ma za jedan carski novčić. Dapače, kad nam koljeba prokisne, onda oni, mjesto da nam ju sagrade, nas usiljavaju pod prijetnjom: da će nas dići sa selišta, da ju sagradimo; pak još više i žalosnije, da ju prepišemo na sudu kao vlasništvo begovo. Ako se nas koji tome protuzakonju usprotivi, onda moramo bez kuće i kućišta sa svojom nejakom dječicom trpjeti i snositi nepogode vremena pod vedrim nebom. Indi kao slobodno življenje, što nam ga je Tvoje carsko-kraljevsko apoštolsko Veličanstvo zajamčilo, **tako neka nam zajamči što skoriji sabor u Sarajevu, pak ćemo mi putem pravice potražiti naše davno pravo na naše posjede i staro uživanje.«**[1])

»Težaci okružja banjalučkog.«

Nisu kmetovi ostali ni pri ovim trima samo spomenicama, nego su slali odaslanstva i na visoku zemaljsku vladu u Sarajevo u svrhu, da se urede agrarni odnošaji. Na 16. kolovoza 1884. potužiše se zemaljskoj vladi u Sarajevu na trećinu i desetinu: Stanić Stjepan iz općine Stanići i Delijić Tomo iz općine Majevac. Na 20. i 22. kolovoza iste godine tužili su se radi iste stvari: Pejo Lučić i Rafo Lozančić iz općine Jehovac, a u zastupstvu od više općina: Bukovca, Komarice, Mišinaca, Prnjavora, Seočanice i Tunjestale (Derventa); Jurić Tadija i Tolić Luka u zastupstvu općine Foča[2]).

God. 1888. u srpnju mjesecu pokojni je carević Rudolf sa Nj. kr. Vis. Stefanijom pohodio Bosnu. Narod je nad tim bio ugodno iznenagjen do entuzijazma. Izmegju nekih drugih iluzija i pustih nada (Rudolf kralj Bosne) mislio prosti narod, da će carević u Bosni dovršiti zaposjednuće, to jest osloboditi kmetove. O protivnome nije nitko mogo naroda uvjeriti. On nije mogo ni pojmiti, da može kogod okupaciju Bosne zvati »okupacijom«, dok se god kršćanima prava ne dadnu. Zanimivo je proučavanje ovog narodnog mišljenja.

Slično je vladalo uvjerenje megju kršćanima i za vrijeme aneksije. Kadgod sretneš težaka na putu, on te upita: »Hoće li nama, gospodine, štogod bolje biti?« Ako ga na ovo priupitaš, šta misli pod ovim »bolje«, odmah ti odgovori: »Zar mi i nadalje kmetovati?!« Nitko ne može kriti, da je sav prosti kršćanski narod (i katolici i pravoslavni) bio oduševljen za aneksiju, ali samo pod ovom mišlju. Da bi mu pak kogod na to reko, kako aneksija sobom ne donosi sigurnog otkupa kmetova, onda bi i kršćani za sve bili apatični, i manje bi se aneksijom zanimali, nego li vrepcom, kad zrakom proleti. Tako i kad je carević Rudolf Bosnom prolazio, sleže se u Banjojluci i veliko i malo — sila težaka. Mnogi su uza se nosili molbenice na carevića: neki, da bi mu se vratila krivo oteta kmetovska prava; neki borme i za to, da carević, majka težačka, »gladnu djecu nahrani«. Jedan kroničar iz godine 1888. kazuje, kako je oblast zabranila predavanje Visostima ikakvih molbenica ili pritužnica pod prijetnjom od 50 danâ zatvora. Oružnici su molbenice i pritužnice raskidali, a seljake rastjerivali. Dogodilo se, da bi seljaci u blizini, gdje je carević otsjeo, podigli glasan plač i lelek, da im pomogne. Kroničar, koji sve ovo bilježi, bio je prisutan u Banjojluci pri carevića dolasku; on dalje još spominje, da je Stefanija dala izvana oduška svome negodovanju, što se onim seljacima ne bi utjehe dalo! Od ovoga zadnjega može nešto na stvari i biti, a može i ne biti; glavno je ipak to, da naš siromašni težak posve trijezmeno, mudro i opravdano misli, držeći sve političke dekoracije za zveket praporca, dok se god ne pomogne njemu — tome srcu naše (bosanske) državne snage.

[1]) Obje zadnje prestavke vidi kod Božića: »Agrarno pitanje«, str. 55—58.

[2]) Božić: »Agrarno pitanje«, str. 58.

Kao zaključak ovome članku, koji raspravlja o agrarnom pitanju u našoj zemlji poslije zaposjednuća Bosne i Hercegovine, navodim jedan snažan i karakterističan primjer Mogo bih ja takih primjera navesti silu jednu, da sam u drugom vremenu; ali pošto je moja rasprava pod svaki način izbjegavala i do sada, da bi i u čemu išta doprinijela uzbugjenju, i ovdje prešućujem primjere, koji su malo prije »sašli s dnevnog reda«. Prije nego navedem primjer, kako se s našim kmetom postupalo i poslije okupacije, upozorujem, da je ovaj primjer mogo doći i u jedan od pregjašnjih članaka, ali i ovdje pristaje još bolje.

Kod Jajca imade selo Liskovica. U tome selu još za turske vlade bijaše neki »pošteni hristjanin«, (ovako veli kronika, iz koje ovo vadim), imenom Petar Čigoja. On uzme iz »Hazne« pismenu dozvolu, da iskrči jedan komad steće državne šume, na kojoj zasadi voćnjak, pogradi zgrade i nastani se. Bezi iz Bilajca (Varcar-Vakuf) zažcliviši tu zemlju prisvojiti sebi, tuže na sud najprije, da je ono zemljište, koje je Čigoja okrčio, bilo njihovo ispašišće; kašnje se bace, da je bilo općinsko ispašišće. Petar pred kadiju donese svoje isprave, te propane tužba onih begova. Na to begovi nisu mirovali; oni se podignu: tri stotine navrnutih voćaka sasjeku, zgrade razore, jedno Čigojino dijete sprže i sve usjeve poharaju. Ovaj opet pogradi zgrade, na što ga sud turski zatvori, te ovaj moradne odležati ravnih »hiljadu i četeri stotine dana«. Jajački je kadija priznavo, da je pravo na strani Čigojinoj, ali ni pisnuti nije smio od bilajačkih begova. Napokon Petar i odleži svoje; bude pušćan, te opet svoju zemlju poklopi, a na to dogje i austro-ugarska vlada u Bosnu, koja je (kako veli kroničar): **sve moguće proti kršćanima, a na korist »Turaka« radila.** Uvidi ovu zgodu i Hadži-Fehimbeg Kulenović iz Bilajca, te Petra opet tuži kod jajačkog prestojnika Bušića, kao da mu je Čigoja tobože preoteo »Zelenu Poljanu«, na koju da beg tapije imade. Zauzme se za Petra jajački rimokatolički župnik i dokaže, da niti je Petar zaposjeo »Zelenu Poljanu«, već drugu zemlju, niti je »Zelena Poljana« begova, već je opće ispašišće. Beg i sam moradne očitovati, da tapijâ nema. Prestojnik Bušić, a kašnje opet iza njega nastupivši prestojnici: Kolenz i Weiler, ostave Petra na miru. U to ode iz Jajca župnik Knežević, Petar ostane bez branitelja, a beg Kulenović opet s Petrom na sud pred prestojnika. Tuži ga za nekakvu zaostalu tretinu, koja da je narasla na 700 forinti, te odmah prisvoji Petrovu stoku i zemlju mu zaposjedne. Ovdje ne treba upozorivati, kako nije moguće, da bi u ono vrijeme mogla zaostati tretina u svoti od 700 forinti! Osim toga beg je sumnjiv bio, što odmah nije Petra tužio na sud — prije nego mu je htio njivu preoteti pod imenom »Zelene Poljane«. Sam kroničar kao inteligentan i u ovoj stvari nezainteresovan čovjek, znao je sve prilike i tvrdi, da je Fehimbeg nepravedno napo na Čigoju. Ne gledavši barem na opravdanu sumnju o istinitosti begovih navoda, oblast je »ovu nepravdu potvrdila« (veli kroničar).

S gore navedenim primjerom nisam htio reći, da je austro-ugarska oblast u Jajcu, a još manje, da je cijeli sistem austro-ugarske uprave u Bosni namjerice krivo prosugjivo; ali je svakako ovo istina, da je austro-ugarska uprava u Bosni u svemu išla na ruku muslimanskom elementu u Bosni i Hercegovini, a nad kršćanima previše oštro šipku držala i previše strogo paragrafe tumačila. Pisac ovih redaka može dokazati, da je samo kakav osamljen stećak zalutala i poginula bašibozuka kadar bio koju zapušćeniju kršćansku parcelu (prepuštenu u trajnu ispašu) preoteti za muslimanski vakuf.

Ima primjera, da je kršćanima velike kompelkse šume vlada oduzela za erar samo za to, što vlasnici nisu mogli strogo po propisima pokazati dokazalâ za po-

sjed. Provodila se gruntovnica, a narod ne poznajući, što to znači gruntovnicu provoditi, nije se mnogo interesiro za neke svoje zapušćenije zemljišne posjede. Gruntovnica prolazila. Vlađa je obično, kad je god sama bila interesirana u kakvom svom poduzeću, pozivala i svećenstvo izričito, da joj na ruku ide (prvo novačenje god. 1882., popisi pučanstva itd.), a kada je prolazila gruntovnica ili se paušal procjenjivo, onda svećenstva (te jedine pučke inteligencije) nije htjela pozivati; nego su u komisije išli ovisni i ustrašeni ljudi, koji su na sve pristajali, što službena komisija rekne. Dapače, ako je koji od svećenstva vlastitom inicijativom usto, da u čemu god naputi ili brani narod (bilo od age, bilo od neupućenih komisija), takav bi odmah bio označen, kao »nemirna osoba«. S toga se je većina svećenstva držala postrance. U Kotoru kod Banjaluke imade župa Sokoline, tamo su pred jedno 7—8 godinâ katolici kmetovi plaćali agama četvrtinu i petinu haka. Kmetovi su dapače na to i isprave imali. Isprave se zagube kod nekog pisara u kotarskom uredu. Svašta se sumnjalo. Age potjeraju kmetove, da im plaćaju trećinu mjesto četvrtinu i petinu. Župnik počme svjetovati kmetove, kako će se braniti. Odmah je bio notiran kao »nemirnjak«. U istom Kotoru i to mi je poznato (čio sam i garantiram za istinitost), da je nova džamija u čaršiji napravljena na slobodnom zemljištu jednog vrlo ugledna kršćanina, Ive Kovača, a da taj nije nikađa dragovoljno otstupio one parcele. To je bilo pred jedno 13—14 godina za prestojnika nekog Schweigera. A šta je s crkvom sv. Luke u Jajcu? Pokojni je Kučera na umjetan način silom ušutko jajačke kršćane, da svoga prava ne traže na tu crkvu. Crkva bi s pravom spadala na erar, kršćani su poslije okupacije neko vrijeme dobrotom erara imali ključeve od te crkve u svojim rukama, a danas ih imade preko svake pravde jajački imam u rukama, a samo zato, jer se u zidu spomenute crkve nalaze neki mali znakovi, da je ova crkva nekađa i za džamiju služila, pa ovi mali znakovi više vrijede, nego ponositi kršćanski zvonik! Okupacija je zatekla crkvu trošnu i kao državno dobro.

Slično je bilo i sa spomenutim Petrom Čigojom. On Fehimbegu nije bio dužan, ali kô čovjek prostak, nije se znao braniti. Naš narod rekne: »Kad ti dvojica reknu: pjan si, da si najtrjezniji, lezi pa se valjaj!« Dok mu je bilo onog župnika-branitelja, koji je sve lukavštine znao rasplesti, išlo je dobro. Kad je branitelj otišo na drugo mjesto, oblast nije nastojala, da pravedna sirotinja dobije stvar, već se ponašala suhoparno: kako kô znađne bolje zaplesti, onako će oblast i suditi. Prema paragrafima ne bude oblast kriva objektivno nepravednoj osudi, ali da je imala taliko sklonosti prema kmetu, koliko prema agi, nastojala bi, da dogje i do objektivne istine; ne imajući pak te želje, često je puta oblast jedva dočekala, da aga bude okretniji od kmeta i da ga tako dobije barem po paragrafima, ako ne po istini, a samo u tu svrhu, nek se age ne bune. Kmet je i onako bio zapušćeniji od age. Aga kô aga, makar bio i nepismen, ali je ipak dolazio u kolo pametnih ljudi, pak i megju gospodu; te je tako poznavo onu njihovu »politiku«. I dan danas će još 50 po sto kmetova, makar i pravo imali, imati krivo, ako ih kogod ne naputi. Oblast prema načelima objektivnosti ne smije upućivati niti kmeta, niti agu; ali ako je oblast na svom mjestu i poznaje narod, ona će više puta slutiti, tko imade pravo od dvojice, koji se parbe, pa će zgodnim upitima, stavljenim i jednoj i drugoj stranci doći do prave istine — a ne samo do prividne. Uzmimo primjer: neki kršćanin posjeduje jedan komad zemlje, koga je kao kmet posjedovo već preko 40 godina. Kupi ga od age, koji je zatim otselio u Tursku. Ali, kad je gruntovnica prolazila, ona taj komad

zemlje pogrješno prenese na drugog agu. Megjutim, nije bilo pometnje, dok prvašnji čitluksahibija ne ode u Tursku. Aga na agu nije htjeo, a nije ni mogo, pošto je i drugi okretan. Ali kad aga, koji je zemlju prodo, ode u Tursku, nametnik-aga potjera kmeta, koji se ne zna braniti. Zna, da ima pravo, pa misli: moram dobiti! Ne znadne ili ne mogne pred prestojnikom navesti svjedokâ, ne znadne svojatati zemlju barem preskripcijom. Prestojnik mu ne htjedne napomenuti zgodnim načinom, da li kojim drugim načinom (dugim posjedovanjem) ne može zemlje svojatati. I tako će ti kmet jedino svojim neznanjem izgubiti zemlju — a mnogi su i gubili tako. Ovdalen šteta po glavni dio pučanstva — po kmete, a šteta i po samu upravu.

Gubeći kmetovi zemlju na taj način, oni su i nadalje potpuno uvjereni, da imaju pravo (kô što i imaju), ali misle, da im je prestojnik sudio protiv paragrafâ, za hatur agi hotimice krivo; dok nije činio krivo možda gledajući na suhe paragrafe i na smeteno kmetovo razlaganje; ako i jest sudio krivo proti objektivnoj istini i proti svome pozivu, pošto je humanitetom zadužen bio, da pronagje ne »paragrafsku«, već pravu istinu. S ovoga razloga objektivnost oblasti gubi na svome ugledu. Čovjek iz naroda, ako se s našim kmetom razgovori o tim stvarima, pa mu stane tumačiti, da je neznanje kmeta krivo zlu uspjehu njegove parnice, on neće vjerovati; u zdvojnosti sve proklinje: »Gospodine, i danas još Turčin sudi.« Dao bih dapače nagradu onome, tko će ga o protivnome uvjeriti! Ni sa šta više, već jedino radi ovoga (čini mi se) teško vladi, ako gdjegod u izborima počme stvarati svoju stranku proti kršćanskim skupinama, a ove skupine bace u narod devizu: »Borba za kmetovska prava proti vladi!« Tako je narod u ovome ogorčen, da neće pomagati ni novac. Proti eventualnoj sili narod bi mogo podivljati, pa ne bi trebalo mnogo, da bukne požar. Vlada bi uza sve, po svoj prilici, imala muslimane, ali bi istom u tom slučaju teško bilo agama! U kmetovskom pitanju sistem korupcije neće mnogo ploda donijeti.

Ima još jedan način, da je kmet gubio svoja prava: pristranim svjedočenjem samih ljudi iz naroda. Dogagjalo se, da je kod naših kotarskih ureda nekolicina (knezovi, muktari i slični) imala monopol svjedočenja; proti muktaru ili knezu nije moglo svjedočiti ni pet svjedoka. Ko službeno-pouzdana osoba! U takim prilikama, ako se čovjek iz naroda nije pazio s muktarom ili s knezom, zlo po njega! Mogo je istina povesti sa sobom druge svjedoke, ali uzalud. Meni su samom toliko puta dolazili ljudi i govorili, da nema koristi borbu voditi proti pouzdanicima kotara. Imo, ne imo pravo, moraš pasti. Ja sam bio prema ovome skeptičan, ali sam se nekada pozitivno uvjerio, da su oni progonjeni ljudi imali pravo. Dogagjalo se vrlo često puta, da megju prisjednicima agrarnih parnica bude i posve savjesnih ljudi; ali slabih dûhom. Jer megju njima uvijek sjedi i po koji aga. Kahva u svim ovim prilikama mnogo radi. Dogje na red nekakva parnica. Koji prisjednik sa strane kmetova zna da kmet ima pravo, ali ne može ni agi iskvariti volje (hatura). Neće ni proti kmetu svjedočiti. Upita prestojnik ljude, i to najprije one od aginskog stališa, ovi dakako većinom udare na kmeta. Prestojnik upita i one prisjednike iz kmetovskog stališa (zapravo iz gazdinskog, pošto kmet u pravom smislu riječi ovamo nema pristupa — tako je barem prečesto puta u praksi), ovi umigaju očima: peče ih savjest, ali ne mogu ništa reći proti agi radi starih odnošaja. Ne mogu opet ništa ni ne reći. Mucaju, mucaju pa zaključe: »Valah, gospodine, eto Vas: najpametniji ste, a eto i drugih ljudi, kakogod Vi odredite!« Epilog bude taj, da kmet i prav imadne krivo. Toga najviše bude, kada se radi o tome, da aga skine s kmeta njegova kmetovska prava. Lako ti je ne-

jaka ucviliti, lako na kmeta manu baciti! Ako nije imo volove, pa je malo zakasnio s oranjem, godina slabije donese, a onda će aga odmah povrh kmeta. Treba ga još samo jedanput uhvatiti u čemu, pa je sve gotovo. I to je lako. Aga ponovno nagje nešto proti kmetu. Dogje stvar pred prisjednike, svi odgovore: da poznaju agu uvijek kao poštena čovjeka; ne misle, da bi htjeo što krivo učiniti. Kmet moradne napolje! Ako počme zanovetati, može lako i s onu stranu brave. Prostake kmetove valja naučiti »uljudnosti«!

Tako je to išlo, tako se rješavalo agrarno pitanje i poslije okupacije dosada. Ko osjeća za narod i za domovinu, dakako da preko ovoga ne može prijeći u šutnji!

Kritički osvrt na pokušane reforme agrarnog i kmetskog pitanja u Bosni i Hercegovini.

U novije vrijeme. kad se počelo življe raspravljati o problemu agrarnog pitanja u Bosni, može se čuti o tome predmetu raznih mnijenja, često puta i začudnih. Pošto je je pak ovo „nervozna sezona" za rješavanje agrarnog pitanja u Bosni, ja se na te skorašnje nazore neću ni osvrtati, pošto ne bih bio rad, da se ovdje ikoliko zabavim novinarskim posizanjem za efektima. Mislim ipak, da ću odgovoriti mnogim neispravnim mnijenjima, ako se dohvatim malo nauke u ovoj stvari, koju zastupa čuveni socijolog, uz to (ne može se zatajiti) iskreni prijatelj pravednosti Emil de Laveleye u svom djelu: „Die Balkanländer". On govoreći o agrarnom pitanju u Bosni veli: „Kada Osmanlije osvojiše Bosnu, prema svom občnom postupku razdijeliše zemljište na tri dijela: jedan dio za sultana, drugi za svećenstvo, a treći za muslimanske posjednike, t. j. za one Bošnjake, koji su na islam prešli i za lenom obdarene spahije". Dosljedno znači, da prosti kršćani nijesu mogli posjedovati. Ovi nazori ne odgovaraju istini.

Nije istina, da je išta osmanlijska vlada u agrarno-pravnim odnošajima s obzirom na kmete i na slobodan posjed mijenjala; nego što je zatekla, to je tako i ostavila. Istina je to, da je preuredila nasljedno pravo; megjutim o tom nasljednom pravu nemam nakane ovdje govoriti. Činjenica je nadalje, da je državna zemljišta dijelila samo lenskome plemstvu, a to su bili uvijek muslimani. Istina je i to, da su Turci obično u osvojenim pokrajinama običavali i agrarno-pravne običaje mijenjati, ali su u ovoj stvari iz posebnih obzira učinili iznimku u Bosni. Fatih Mehmed naime osvojivši Bosnu lahke ruke, kad vidje uz to, da i većina plemstva prigje na islam, razdragan reče: „O v a j n a r o d n i j e h r g j a v", a zatim je Bošnjacima potvrdio sve glavne običaje i povlastice. U tom je dapače činio i nevigjene iznimke u Turskoj carevini: dopustivši Bošnjacima povlasticu nasljednog plemstva, čega nigdje više u turskoj carevini nema. Dopuščamo, da je i Fatih učinio po koju nepravdu nad pojedincima, ali je pravna načela ipak na životu ostavio. Tako je i poslije pada Bosne posjedovati mogo i kršćanin, kao i musliman, svjetovnjak kao i crkovnjak. Dijelenje žemljišta na mulk i erazi-miriju i s tim skopčana modifikacija vlasništva dohvaćala je i muslimane, kao i kršćane. Kmetovi su ostali u istom odnošaju prema zemljegospodaru, kao i prije pada Bosne; t. j.: oni su osobno bili slobodni, a na zemljište su morali nešto davati gospodarima i državi. Poslije pada Bosne, kao i prije pada pravni je položaj kmeta bio neobično povoljan. Takog primjera nije bilo u ostaloj Evropi, gdje su kmetovi stajali u u dosta velikoj blizini starih robova. Dapače su kmetovi vrlo neznatan dio morali plaćati zemlje-gospodaru kao što se vidi u Kuripešićevu putopisu. I Laveleye u svome djelu „Balkanländer" veli, kako je sigurno, da su u prvom početku poslije pada Bosne kmetovi zemlje-gospodarima davali samo deseti dio, a pošlje su spahije, age i begovi podigli taj hak na tretinu.

Istom je Husrefbeg počeo krnjiti prava kmetova; digo im je namete; digo je na kršćane neke dužnosti, koji su dale povoda, da im država kadikada otme zemljišta. Sam

svojim progonstvima mnoge je slobodne kršćane Husrefbeg i ukmetio. Ovaj je isti Husrefbeg po svoj prilici zaveo onu razliku vlasništva u zemljištima, koje su erazi-mirija i mulk, što je bilo po sve zemljoposjednike kobno, ali je ta kob padala najviše vrhu glave samih kršćana. Poznato je naime da „mirie-nekretninama“ vlasnik nije mogo testamentarno raspolagati, te ako „mirie-nekretnina“ nije imala onog vrlo ograničenog opsega nasljednikâ, spala bi na državu. Istina je, da bi ovu nekretninu od države mogli otkupiti bliži rogjaci mnogo jeftinije, nego inače, ali s tim su se pravom posluživali obično samo muslimani; dok kršćani toga nisu mogli lako učiniti, pošto nisu imali srestava, osim što su im se i druge zapreke bašinske naravi na put metale. I na taj su način mnogi kršćani gubili slobodan posjed.

Iza poznatih bašinskih stoljeća uopće po kršćane, a napose po kmetove dogje god. 1839. i „Hattišerif“ od „Gjülhane“, koji pravno ništa novoga u sebi ne sadržaje. On nije nikakve pravne reforme donosio u agrarnom pitanju; već je samo to obećavo: da sadrži „jamstva, koja podanicima daju savršenu sigurnost života, poštenja i imanja“; nadalje: spomenuti „Hattišerif“ niti novoga sustava poreza ne uvodi već jedino donosi: „uredan način danak porezivat i uzimati.“ Novo je samo to, što „Hattišerif“ specificira kazne za one, koji budu kakvimgod nepravednim načinom sigurnost posjeda smetali.[1])

Vilajetska skupština u Travniku pod Tahirpašom god. 1848. učini odredbe, koje su kmetima više prava okrnjile, nego li svi baše i kapetani do tada. Ta je skupština ujedno i nezakonita bila, pošto unutra nije bila zastupana volja kmetovâ. Došo je na skupštinu pravoslavni metropolit i pristo na zaključke skupštine, ali da toga nije bio ovlašten učiniti, to su dokazale nastalê bune odmah iza toga, i to upravo većinom megju pravoslavnim elementom. Tri fratra kao zastupnici katoličkih kmetova na zaključke skupštine nisu nikako ni pristali, osim na onaj: da se dokine zloporaba beglučenja. Ali ne samo, da je spomenuta travanjska skupština radi svoga sastava nezakonita bila, njezini zaključci bez ikakve pravne vrijednosti, nego su u jednu ruku bili zaključci uz to i nepravedni. Ona je naime pojednostavnila desetinu u trećinu, što je bilo na teret kmetova, a na teret zemljegospodara odredila: a) da daju kmetovima volove, sjeme; b) da plaćaju treći dio od poreza; c) da udaraju trećičlan ograde oko njiva; d) da ponačinjaju kmetovima zgrade. Ovo ne bi bilo nepravedno, kad bi još bile i garancije date, da će age sve kmetovima ovo činiti, a uz to: da se je pobliže odredila dužnost zemljogospodara o gradnji i popravku zgradâ; jer dužnost pravljenja zgradâ imagjaše odveć široko tumačenje tako, da se izvrgla u potpuno skoro neispunjavanje te dužnosti. Pošto pak nikakve garancije sa strane države nisu kmetovima date, da će i zemljogospodari svoje protudužnosti ispunjavati, spomenuti su odredbe bile skroz nasilne. Mi danas znademo, da age ne ispuniše svojih dužnosti obećanih god. 1848., a pošto je tretina bez naknade kmetima navaljena na legja, gdje je ona navaljena, tu je i nepravedna; ali nepravedna je i ondje tretina, gdje je god. 1848. bila u običaju, pošto su iste godine imali zemljegospodari svoje protudužnosti prema kmetima, kojih danas neće da imaju, a nisu dokinute zakonitim sporazumljenjem.

„Hatihumajum“ od god. 1856. takogjer ništa novoga ne donosi u agrarno-pravnim pitanjima, nego on, u koliko je govora o posjedu, „potvrgjuje i utvrgjuje jamstva obećana hatihumajumom Gjülhanskim.“

Seferska naredba od 12. rujna 1859. (14 Sefera 1276.) jest samo pokušano kodificiranje materijalnih agrarnih prava zloporabama i prekršajima (dapače još nepreskribiranim) u običaj dovedenih, jer se osniva na odredbama travanjske vilajetske skupštine, o kojoj smo gore sud izrekli. Što seferska

[1]) Četvrti otsjek „Kazniteljnog zakonika.“

naredba članko 8. „općih ustanova" odregjuje, da zemljogospodar ne može kmeta dignuti sa selišta, kada hoće, to takogjer nije ništa novoga. Ista je stvar i prije opstojala pravno, ali je istina, da je ovo kmetovsko pravo u seferskoj naredbi dobilo veću snagu u onim vremenima time, što je došlo u pisani zakonik. Nije dakle „seferska naredba" pokušano kodificiranje i „sustav tada opstojećih običajnih prava", kao što neki vele; a još je manje istina, da je danas u Bosni i Hercegovini „agrarni odnos pravedan i da potječe iz vremena davno prije turskog osvojenja zemlje."

Seferska naredba, kako nastojah povjesnički dokazati, nije pravedna. Ni narod je nije prizno nikako, naprotiv je odgovorio na tu naredbu pobunama. Agrarne i kmetovskopravne naredbe napokon izazvaše u Bosni ustanak god. 1875—1878., a velevlasti ne mogući dalje trpjeti trvenja i jauka po Bosni pridadoše zadaću austro-ugarskoj monarhiji, da Bosnu zaposjedne i uredi. Tako je bilo godine 1878. Očekivalo se općenito, da će se srediti i agrarni odnošaji, kako se to vidi iz pisanja novinstva onoga vremena. Sami „Obzor" iz 1878. govoreći svršetkom godine o glasovima, kako austrougarska vlada hoće, da slavodobitnog generala Filipovića digne iz Bosne, tumači to tako, da bi Filipović htjeo urediti agrarno-upravne običaje u prilog kmetâ, a da to nije u volji austrougarske vlade. Megjutim, kako bilo da bilo, u prosincu god. 1878. austro-ugarska vlada pokaza, da će u agrarnom pitanju udariti drugim putem, nego što se očekivalo, promulgiravši ponovno sefersku naredbu za Bosnu i Hercegovinu. I general Filipović zbilja je kašnje iz Bosne dignut. Tako, dok su kmetovi očekivali, da se agrarno pitanje riješi ili prisilnim otkupom kmetova ili takovom reformom, koja bi im povratila njihova prava, što su ih imali prije 1848. godine, to se pitanje odgodi do danas, a odnošaj kmetove načinom uzimanja tretine po agama pogoršo se dotlen, te se danas simpatično čuje glasova, kako kmet traži barem to, da mu tretine ne potražuje subaša, već komisija sastavljena od zastupstva obaju interesanata. Zanimiva je ta pojava, da kmetu ne pada na pamet potraživati većih prava.

Ovo, što je rečeno ovdje u kritiziranju pokušanih agrarnih reforma u Bosni, rečeno je s povjesničkog pogleda, dok mi se u raspravu pravnih načelâ, kakva su ona u sebi, ne treba upušćati.

Današnje stanje kmetova i agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini.

Danas se općenito uzimlje, da u Bosni imade 85.000 kmetova.[1]) Dosta velik broj od ovoga (9000 kmetova) imade po koji komadić zemlje. Od toga otpada na katolike 16.000, a ostalo na pravoslavne. Neznatan je dio kmetova muslimanske vjere. Drži se nadalje, da ih je od god. 1879. do1910. otkupljeno okruglim brojem 25.000. Prema tome vidimo, da je odkup kmetova u ovo 30 godina vrlo neznatan; neznatan je za to, pošto se očekivalo žurnije rješavanje agrarnog pitanja, budući je upravo nesregjeno agrarno pitanje bilo uzrokom svih gotovo uzbuna u Bosni i Hercegovini prije okupacije.

Sada idemo dalje. Kad se ovo vrijeme govori o rješavanju agrarnog pitanja, jedni zastupaju mnijenje, da su bosanski kmetovi prosti zakupnici aginskog zemljišta, prema tome i agrarno pitanje u Bosni, da je privatno pravne naravi. Drugi naprotiv dokazuju, da kmetovi nisu prosti zakupnici, te i agrarno naše pitanje, da je javnopravne naravi. Leveleye u svom djelu veli, da je agrarno pitanje u Bosni, kako ga je zatekla okupacija, javnopravne naravi.[2])

Ja pak držim pod sigurno, da je naše agrarno pitanje javnopravne naravi, a to mnijenje osnivam na ovim dokazima: jedan privatnopravni ugovor (zakup) uvijek se pravi na odregjeno vrijeme; naš kmet već za to nije privatnopravni zakupnik, što nje-

---

[1]) Ne shvaćam, kako „Izvještaj z. m. financija" od 1906. na str. 7. veli, da u Bosni imade samo 20.000 kmetovskih kuća (starješina)!

[2]) Leveleye: „Die B." II., S. 369.

govu „zakupu" nije odregjen rok. On je posjednik (ne mislim gospodar) i uživatelj svoga selišta, doklegod mu toga ne pomete tursko nasljedno pravo, i doklegod mogne zemlju obragjivati tako, da ne oštećuje zemlje gospodara — t. j.: dok ju obragjuje „prema domaćim i lokalnim ekonomskim pojmovima".

Bosanski kmet nije ni za to privatnopravni zakupnik, pošto je većinu današnjih kmetova država svojom vlašću i pobudom naseljivala i za svoje direktne interese; a nije ih naseljivo pojedinac. Uredba je naime turske uprave u Bosni bila usko skopčana sa uredbom vojske. Bosna je bila pašaluk, a dalje se dijelila na nahije; nahija se dijelila na ziamete i timare. Nad bosanskim pašalukom bio je u početku beglerbeg, kašnje vezir. Nad nahijama su bili: ili subaše ili kapetani ili muselimi. Nad ziametima su bili zaimi, a nad timarima spahije. Svim ovim upravnicima počevši od subaša bila su dodijeljena i lenska dobra.

Ovi su upravnici ujedno bili obduženi ići na vojsku, čim ih država pozove — i većinom su, može se reći, bili na ratnoj nozi. Razumije se po tome, da se ovi upravnici nisu mogli baviti obragjivanjem zemljišta; pa je nisu oni ni obragjivali, već njihovi kmetovi. Kadgod je falilo kmetova u zemlji, pregnulo se za naseljivanjem iz stranih zemalja. Da timari i ziameti imadnu dovoljan broj radničkih sila (kmetova), to je bilo u direktnom interesu same države; drukčije bi pala uprava timara i ziameta, a po tome i državna vojnička snaga. Za to nisu pojedinci vodili brige oko naseljavanja, već sama država. Kako smo pak vidjeli, da su se timari i ziameti kolonizirali većim dijelom sa stranim naseljenicima iz srpskih, bugarskih i karavlaških zemalja, onda je razumljivo i po sebi, da ovi čopori naseljenika ne bi dolazili u ćoravo kao prosti zakupnici selišta, pa da ih spahije mognu po volji istjerati sa zemlje. To je napokon bilo i u interesu same države, da naseljene kmetove pravno što više pričvrsti uza zemlju, inače bi se dogagjalo, da se čopori naseljenika makar kada prosto prošetaju: dogju u Bosnu na timare, a onda ne zadovoljivši se „zakupom" ili ne dopavši se gospodaru zemlje, da se opet natrag vrate. Da se to ne bi dogagjalo, država je lijepim (to jest: od davnine običajnim u zemlji) kmetovskim pravima naseljenike privezala uza selišta. A za dokaz, da je uprav država kmetove naseljavala u čoporima i s njima ugovore pravila, služi i to, što zemljogospodari ogromnim djelom i ne posjeduju dokumenata od kakvih ugovora, a nesumnjivo bi ih morali posjedovati, da su oni sobom kakve ugovore sklapali.

Da su kmetovski odnošaji javnopravne naravi slijedi i odatle, što već od davnina u Bosni opstoji razlika izmegju zemalja sa „kmetovskim pravom" i zemalja „hodalica". Ove „hodalice" zemlje, to su prosti zakupi.

I turska je uprava priznavala, da su odnošaji naših kmetova javnopravne naravi, pošto je uregjivanje agrarnog pitanja u svojstvu administrative uzimala u svoje ruke, a nije ga pripustila isključivo kadijama (sudovima); što bi uvijek moralo ići kod privatnopravnih ugovora. Kako to nisu bili privatnopravni ugovori, najviše se vidi još iz toga, što age i begovi ne digoše, kao obično u sličnim reformama, nikakvih prigovora proti seferskoj naredbi, osobito proti onom 8. članku „općenitih ustanova", što bi sigurno bili učinili, da su se osjećali povrijegjenim u pravima. Napokon to je jasno potvrdio i postupak austrougarske vlade, kad je ova odmah iza okupacije sve agrarne parnice izmegju kmetova i aga podvrgla pod kompetenciju administrativne vlasti, a sudovima naredila, čim vide, da je parnica jedna „agrarni spor", da ju s mjesta izruče nadležnoj administrativnoj vlasti.[1])

Naša je vlada to posvjedočila i u najnovije vrijeme spremivši bos.-herc. saboru osnovu o sregjenju agrarnih prilika u formi fakultativnog otkupa. Kada bi vlada shvaćala da su naši agrarni odnošaji privatnopravne

---

[1]) „Izvještaj z. m. f." 1906. str. 49.

naravi, ona se u ovo pitanje ne bi miješala, kaošto se ne miješa ni u druge proste zakupe i ugovore.

Kad sam svršio o pitanju, da li su odnošaji izmegju aga i kmetova javnopravne ili privatnopravne naravi, prelazim na zamršenost agrarnih odnošaja, kakvi su danas.

Što se tiče davanja haka agama i begovima s obzirom na količinu znatno je pogoršano kmetovima stanje, osim onoga, što ga je pogoršala seferska naredba. Pošto naime seferska naredba od 1859. i njezina druga proklamacija od 1878. sadrži samo glavnije „običaje"(?), oblastima je ostavljeno pravilo, da se u pojedinim slučajevima ravnaju, prema daljnim pronagjenim „običajima"; a pošto se svi procesi po tome rješavali prema kazivanju ljudi, a kod ljudi iz stare uprave potezalo još po „hatura", jasno će biti svakomu, da se kroz ovo vrijeme uvuklo dosta nepravdâ. Poznam slučajeva, gdje se od $^1/_4$ navukla $^1/_3$. Treba spomenuti i slijedeće. Prije se uopće nije agi nigdje, kao ni carevini davo hak od drugoga roda u godini, n. pr.: od otave ili od prohe posijane po požnjevenom ječmu u srpnju; dok se to danas već uvodi. Poznam slučajeva, gdje age traže već i otavu; a to je nepravedno. Nadalje: bilo je nepravde i u tjeranju kmetova sa selišta; jer pošto se ni za ovaj slučaj, kad aga kmeta može lišiti kmetovskih pravâ, nisu naveli prekršaji detaljno niti uregjen način procesa, pitalo se muktare (knezove) i ljude u medžlisu (uvijek još servilne prema agama i begovima), a ovi često puta opet i nehotice po „haturu" osude, da je kmet nemaran, i eto onda kmeta pod vedrim nebom. Mnogi puta kmet agi uistinu ne bi dao haka, ne za to, što mu ga uopće ne da, nego što je prijeporan (otava); oblast najviše puta ne bi ispitivala gravaminâ, što ih kmet navodi, nego naprosto upitaju kmeta: Jesi li ti dao agi? Kmet po duši rekne: Nisam. Dalje mu nema govoriti. Kmet ostane dužan kazati, za što nije dao agi „njegova" haka; i pod tim se kmet opet nagje gdjegod u pećini, ili kod dobra brata kršćanina. I slijedećih se slučajeva dogodilo gdjekad. Aga ili subaša dogju kmetu na selo. Jede se kod kmeta i pije; kmet gdjekada mora njih i u lov da prati. Nagje se pak, da je kmet osviješćen, to jest „oškopica": upamti dobročinstva, koja je učinio subaši ili agi; sada, ako mu subaša na to opet zlo procijeni hak, onda se i kmet naoširi: ne da agi haka, dok ne dogje do oblasti, da se tamo izjada. Sam pred oblast ne smije (od vječnoga straha pred nesusretljivom oblašću), nego će ga tužiti aga, pa će mu tamo ispast prigoda, da se izjada. Megjutim on dogje tamo i odmah ga pitaju: Jesi li ti dao agi hak? Kmet odgovori, da nije. Hoće na to, da nastavi tužbu sa svoje strane, ali pošto proces po naputcima vlade mora bili „sumaran", kmetu se smjesta proglasi, da je parnica gotova. Prizno je dug, pa šta ima više? Ako se kmet suprotstavi oblasti „izlanuvši" može biti, kako vidi, da agi ni nema suda, onda se kmet nagje s onu stranu brave. Sad bi išlo, da kmet ide na sud. Sud je neodvisan. Megjutim kmet ne ode ni na sud, jer mnogo puta ne zna ni razlike: šta je sud, a šta politička oblast?! Kmet nema širega pogleda, nije školovan; on pojmiti ne može, da pod jednim krovom dvojica mogu drukčije suditi. U tom pojimanju spopane ga potpuna apatija. Sa uzdahom: Bože, ti spasi dušu, a ovamo vidim kako je!, on pusti suzu, sakrivši oči, da ga djeca ne gledaju.

Poznam, da ima i slijedećih nepravda. Aga nagje subašu, kome glad iz očiju viri. Daje mu „hajluk" prema količini skupljenoga haka. On sada upire sve sile, da kmetu istjera što više. Doduše bilo bi načina, da subaša ne mogne nikada pritjerati u procjeni: kad bi naime kmet subašu zovnuo na vršaj, pa razdijelio osmakom na tri jednaka dijela: dva kmetu, a jedan agi. Slično i, kad se kukuruzi trgaju, sijeno kupi, jabuke tresu i t. d. Ali evo muke velike, kmet niti smije, niti mu obraz podnosi, da age ili subaše ne dočeka ručkom i večerom, pa kahvom. Sve najljepše treba iznijeti njima. Nekoga valja opet da dvori. Ne bi ni sve ovo bilo teško, da je jedan

dan. Nego, aga ne vjeruje kmetu, da ga zovne samo na vršaj, valja zovnuti i na žetvu; jer ako ga ne zovne na žetvu, sakrit će snopove „vlah", pa će ih po noći stući. Tako isto sakrit će kukuruze ili voće. Mora ga tako zvati po dva tri puta; a to se onda borme ne isplati. Voli nešto dati i više, nego subašu još na glavi nositi. Pristane na sve, kako subaša hoće. Šta se puta i ovo dogodi. Lijep dan; kmet hoće, metnimo, da žanje ili vrše. Zove subašu. Megjutim, aga ima više kmeta, pa subaša ne može doći svima u jedan dan. Kmet ne smije agi, pošto je živ, „hatura" iskvariti. Čeka, a ljetina kisne. Druge godine borme neće kmet da čeka, nego pristane, nek mu subaša procjeni, pa makar i više bilo! Tako ti je sugjeno, dok bolja vremena ne dogju — pomisli kmet u sebi. Evo u procjeni, neko će reći, subaša ne sudjeluje sam; budu i dva procjenitelja iz naroda. Ali treba znati, koliki strah vlada i u tim procjeniteljima pred istim subašom! Možda su mu i oni kmeti, pa teško njima! Ako li i ne budu njegovi kmeti, jesu drugoga. Onaj će drugi subaša za volju svoga prijatelja istjerati „hasiluk" iz odvažnih procjenitelja.

Znam i takih nepravda, gdje kmetovi rade subaši badava, samo da s njima milosrdniji bude. To je pak moderni begluk.

Zanimivo je, što su u zadnjoj pobuni kmetovi u okolici Gradiške govorili, da će dati agi odregjeni hak, ali neće, da ga subaša procjenjuje i kupi; već eto načelnik i općinsko vijeće!

Ovo je vrlo zanimivo; i ne znam, šta se na ovo moglo kmetu odgovoriti!?

Tako sam eto izbrojio glavne načine, kako se kmetu po subašama u samoj procjeni haka nepravde nanose; ali se ne smije ni ovo prišutjeti, kolike kmet nepravde trpi s onih obveza, što ih ima aga prema kmetu. Kmetu trebaju zgrade; to, metnimo, uvidi aga. Ne smije da mu je ne pravi. Pravit će ju, ali kakvu!? Kakva dolikuje kmetu. A kakva kmetu dolikuje, nek svaki u kmetovske kuće zaviri! Pa kada se oci domovine, zdravstvene ankete ili oblasti razgovaraju, kako će doći do toga, da se radnicima prave stanovi, koji odgovaraju najnužnijim higijenskim propisima, mislim, da bi prvu brigu posvetiti morali našem prvom i najzapuštenijem radniku — težaku, bez kojega ćemo mi svi biti materijalne propalice!

Pa eto neka bude i to, da je aga kmetu napravio i prilične zgrade: za kmeta i za njegove stoke. Tko će ih popravljati? Aga bi moro, ali tko će agu osvjedočiti, da prokisuje?! Kmet čeka, dok ga ne počmu od propadajuće kiše reumatizmi žigati. Onda ne čekajući agine pomoći, zametne sa sjekirom i pogje u šumu, da sam siječe japiju za kuće. Sam ju i napravi. Ne možeš glavom kroza zid.

Tako ti izagje iz običaja, da uopće aga vodi kakvu brigu oko kmetovskih zgrada. Progje na taj način desetak — petnaest godina, da se aga ne brine za kmetovske zgrade. Ugovora pismenoga nisu imali. Potomak staroga kmeta potjera nasljednika agina, da mu neke zgrade napravi ili popravi, a ovaj ni pet ni šest, već otkreše kmetu, da toga ne mora kmetu učiniti, jer da mu nije toga ni „babo" činio. Kmet tuži na sud, a novi aga zbilja dokaže stvarnim dokazima, da on iznimno prema tome kmetu nema te obveze. Politička oblast osudi prema „posebno postojećem običajnom pravu".

Po kmeta zlo i mirna Bosna.

Ovdje neću spominjati o nepravdama, koje kmet podnosi dajući hak (najviše tretinu) po seferskoj naredbi, a da mu aga za to ne čini onih nekih protuusluga, koje su zaključene u vilajetskoj skupštini u Travniku god. 1848. To je rečeno u pregjašnjem poglavlju.

Slušo sam nekih neumjesnih prigovora, na koje ovdje moram nešto reći. Govori se često puta, da bosanskom kmetu nije zlo, jer da izmegju našega kmeta i bivših kmetova u drugim državama, n. pr.: u Rusiji ni usporedbe nema. Bosanski kmet barem, da je osobno slobodan; dok je ruski kmet bio sličniji robu, nego našem kmetu. Istina je, da su pravne prilike našega kmeta povoljnije, nego u Rusiji, ali treba znati u

obzir, da je naš kmet ogromnim dijelom druge vjere, nego aga; razlika pak vjere mnogo upliva, da nepovoljne kmetove okolnosti budu još nepovoljnije. Osim toga, i drugi neki vrlo važni momenti ulaze u prilog temeljitom riješenju agrarnog pitanja u Bosni: poodmaklost stoljećâ poslije rogjenja Isusova — 20. vijek; dok je ruski kmet bio oslobogjen duboko u 19 vijeku. I na ovo treba upozoriti, što najvažnije povrede u pravima bosanskih kmetova nisu davno bile: 1848.—1859. Pa i ako tko drži, da je našem kmetu pravo, on za to ne gubi prava zahtjevati, da mu bude pravije. Ali pustimo silogističko dočikanje! Gledajmo mirno po našoj domovini! Osnova za napredak jedne države jest dobro stanje težačkog svijeta; pa ipak se mi za težake najmanje brinemo. Brinemo se za činovnike, za tvorničke radnike, a za težake vrlo slabo. Reći će tkogod: za težaka je, da se muči. Dobro. Na to odgovaram, da je i težak čovjek. Težak ne može biti gospodin, ali je ipak zavrijedio da živi pristojno prema svome položaju. Bosanski kmet kao da nema toga prava.

Razmotrimo malo dublje! Na našeg kmeta navalili porezi ko na svakog državljanina po evropskim zemljama. Uz to nije školovan. Nema prilike da zaradi, osim s motikom. Ono, što on sa svoje zemlje dobije, mora jeftino prodavati, jer mu nisu otvorena tržišta. Dvije trećine pučanstva Bosne nisu ni vidile željeznice, a kamo li bi njezinu blagodat uživale. Našeg kmeta uz to ubio tugijan kroz toliko stoljetnih patnja, pa se ne zna okrenuti ni onoliko, koliko bi mogo. Kore ga, da ne zna racijonalno zemlju obragjivati, a ne sjećaju se oni, koji ga kore, da naš kmet nema preduvjeta za racijonalno gospodarenje. Bosanski je kmet istrošen. Naš težak (većinom kmet), vele, ne zna ljutu zemlju duboko orati, da bi mu zemlja u ljetnoj žegi zadržala štogod vlage — a neće ovi da se sjete, kako naš težak nema više puta uopće ni čim, da ore. Neću više, da se sa sličnim prigovorima bavim ovdje. Dodajem ovo: da uza sve te nevolje našem težaku o vratu visi tretina. Za to mu se niti ne mili raditi. Kakav pesimista pjesnik mogo bi reći, da se našem kmetu uopće ne isplati raditi. Zemlja mu uz opisane okolnosti ne vraća truda, što on u zemlju ulaže. Stavimo se u slučaj kmeta! Tko će naći u ljudskom društvu jedan stalež, kojemu bi se mililo raditi, kad bi se na njega navalili državni tereti, koji leže na legjima našeg težaka, a uz to i kakva tretina?! Ljudi su više puta siti, pa ne vjeruju kmetu.

Kad je ovako stanje kmetova, ovako bolestan organizam našega naroda, nije čudo, da gdjegod dogje i do jauka. U ljetu ove godine bjehu zaprijetili nemiri kmetova u banjalučkom okružju. Bog nas je čuvo i uvigjavni ljudi, da se ovi nemiri nisu raširili; dapače, da su i prestali. Ali tko nam osiguraje, da opet gdjegod nezadovoljstvo ne izbije na površinu. Čitam u 87. br. „Musavata" od 26. listopada ove godine, i to uprav na uvodnom mjestu, gdje se navješćuje „organizacija posjednika", to jest: agâ. Koliko nepromišljenosti u ovom pokretu. Moguće da vlast ovome neće ni zamjeriti ništa. Ta, ustav je; sloboda je! Sloboda udruživanja! I ne može nitko reći, da zemljeposjednici nemaju prava udruživati se. Treba ipak pitati, vodi li to k dobru. Udruže se age; u njih se ugledaju i kmetovi — udruže se i oni; a otalen, mislim, eto socijalne revolucije u Bosni. Ako bi se kmetovi udružili i udruženo saveznički tražili svoja prava, vodili parnice, onda neće uzbugjenju biti kraja. Ako se udruže age, koja će pravda na svijetu zabranit i kmetovima, da nekakav savez naprave?!

Razmišljajući sve ovo, u onom aginskom pokušaju vidim izgubljenje po same age. Pravi prijatelj naroda mora biti za to, da se agrarno pitanje kod nas rješava na mirniji način. Nema sumnje, da je spomenuti aginski pokušaj nepromišljen. Ne znam, hoće li se moći, da popravi?! Svakako mi stojimo pred nesigurnim pojavama. U općem je interesu, da se agrarno pitanje kod nas riješi temeljito. Raznim udruživanjima i pokusima nastojati, da aga kmeta ili kmet agu stjera u tjesnac, neće dovesti do opće željenog cilja.

Tim bi se neugodni i nezgodni odnošaji izmegju age i kmeta još više zamršivali; a toga ne bi valjda nitko htjeo.

Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini mora se temeljito riješiti!

Temeljito riješenje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini zahtijevaju interesi i kmeta i age; nadalje zahtjevaju državni interesi, zahtjeva humanitet i pravda. Da interesi kmeta vapiju za temeljitim riješenjem agrarnog pitanja, mislim, da je jasno. Ali zahtjevaju i aginski interesi. Aga je dosada imo koristi od kmeta, dok se je agi (nema svrhe tajiti) išlo nekuda više na ruku. Turska je odmah iza prvih mjeseci zaposjednuća Bosne protestirala kod evropskih vlasti, što je tobože Austrougarska u Bosni prigodom okupacije počinila nad pučanstvom nekakva nasilja.

Razumije se, da je s ovim Turska uzimala u obzir samo muslimanski elemenat; ali time ni najmanje nije mislila na iskrenu zaštitu muslimana, već je više protest dizala samo za to, da Austro-Ugarskoj otešča položaj u Bosni. To se jasno vidi iz daljneg postupka Turske, osobito poslije aneksije. Ona uze otkupninu za Bosnu od 50 milijona kruna, a da se s time nije spomenula nijedna potreba kod muslimana u Bosni. Šta više? — ona im je jednom točkom ugovora sa Austro-Ugarskom olakšala iseljivanje u Tursku. Na živce austro-ugarskih državnika protest Turske svakako je uplivo. Bojali se oni, da okupacija Bosne krene putem autonomije, a ne aneksije. Za to vidimo Kallaya, kako gotovo skrupulozno u prilog ide muslimanskom elementu, a osobito agama. Za upravnike u Bosnu dolaze čisti „Turkofili" (Kučera). Kallay nije znao ni pomisliti, da bi išo kmetovima u prilog. Kako opisasmo, tako jo bilo do sada; sumnjam, da će i od sada biti tako. Mi već sada imademo kontrolu nad radom vladinim — sabor naš. Saboru je dužnost, da bdije nad podjelivanjem pravde, pa će on naći sigurno srestava, da kmetu olakša mučni život. Na sabor će dolaziti neprestano peticije, protesti i t. d. ne samo za krčevine i šume, već i za obnovu eventualno nepravednih parnica, za zaštitu proti subašama, proti sebičnim i pristranim procjeniteljima i t. d. Naravski, da će sabor znat, da nagje zgodnih puteva, kako bi u ovim molbama i protestima kmetu i pomogo. Ništa se neće moći prikrivati. Na ovo će naša osjetljiva braća muslimani još osjetljivijim postati. Oni su do ustava mogli biti i na štetu kmeta zaštićivani, pa će im biti neobično, ako bude učestalo, da i kmet pravo ima. Time će age trpjeti neprestane „udarce". Dobit će pojam, da im aneksija i ustav ugrožaju „svetinje"; da se naime ide za oslabljenjem muslimanskog elementa. Trajat će neprestane trzavice, narod će se ponovno, makar i pod najtežim uvjetima odlučivati na seobu svojoj „braći" u Tursku; a uza sve to ipak će se doći do otkupa kmetova.

Šta bih moro i kmete braniti kao krotke janjce?! Naš je narod čudnovat. U sreći imade ponosa, ko ne znam tko; a u nesreći ponizan. U nesreći će viknuti: „dragi aga, sve dobro moje", a čim se dočepa malo slobode, eto ga pripravna, da svom „šećernom agi" vratom zavrne. Sada će nastat takova vremena. Dok je kmeta našeg svatko tuko: „potjera aga, dočeka kadija", onda je on bio „blagoglagoljiv", ali danas, kad je u vremenu slobode i saborske kontrole i kmet više došo do svojih čovječanskih prava, kmet će postajati iz dana u dan sve objesniji — tako, da mu toga nitko neće moći odobriti. Ipak će valjda biti toliko pametan, da ne pravi ekscesâ; on će samo „dostojanstveno manifestirati", a otud odmah po agu trista jada! Od kmetovskih „dostojanstvenih manifestacija", agama će navirati suze na oči. On će agu dočikati kod svojih kuća, kao svakog drugog, koji dugove istjeruje; neće prema njemu nositi nikakva poštovanja. Šta mu je briga, i ne mora! Davat će mu hak strogo prema propisima, pa mirna Bosna; a od age će još strožije iziskivati, da i on prema njemu ispunjuje svoje dužnosti. Oblast će otselen morati više ići na ruku nejačem i potištenijem (kmetu), nego

mogućnijem (agi). Više će se oprostiti kmetu, jer da je učinio prestupak „natjeran od nevolje", nego agi, kojemu takove olakšavajuće okolnosti neće biti priznate, makar ih eventualno i imo! Aga će kmetu morat češće puta da podiže zgrade i da ih obnavlja. Moguće, da se naskoro iznos godišnjih popravaka na kmetovskim zgradama izjednači sa tretinom — tko zna!? Po agu će postat nesnosno tako, da će on iza 5—6 godinâ moliti kmeta, neka se otkupi; a pošto će se uza strogu kontrolu nemogućim učiniti istjeravanje cijene zemlji po kajišarskim zdogovorima, agi neće biti nikakve dobiti iz čekanja, kao što se misli.

Prema ovome svemu vidi se, da ni u interesu samog age neće biti, ako se s temeljitim riješenjem agrarnog pitanja u Bosni bude zatezalo.

I u interesu je države, da se riješi naše agrarno pitanje. To je jasno. Blagostanje se naše domovine ni pomisliti ne može bez dobrog stanja našeg težačkog pučanstva; a ni dobrog stanja opet težačkog pučanstva ne može se pomisliti bez neovisnog posjeda zemlje; onda je jasno, da mi kao država ne ćemo sve dotle napredovati, dok ne oslobodimo našeg težaka. Mi hoćemo, da škole podižemo na sav mah (to nam je potrebno kao i narodni život); hoćemo, da pravimo željeznice i t. d., da dižemo plaću činovnicima, da osigurajemo radnike u starosti i t. d., a za sve to treba novaca. Navaljivat će se dakako iz dana u dan sve više s porezima upravo najviše na težački narod, a ovaj dio pučanstva poradi svoga kmetovanja gotovo iznemogo, stoga moramo biti na čistu da mi: ili moramo prekomjerno štediti i tako našu zemlju zapušćati do propadanja, ili ćemo navaljivanjem tereta na narod ubiti uvjet narodnog života, pa i opet — propast. Mi moramo riješenjem agrarnog pitanja posijati dobro sjeme, da nam donese stostruki plod. Bez temeljitog saniranja naših agrarnih pitanja, bez oslobogjenja naših do propasti dotjeranih kmetova, moralo bi svakom rodoljubu biti jasno, da se ne smije ni pomisliti na podizanje poreznih tereta, dosljedno: da se ni državni činovnici, ni željezničari ni drugi, ne bi smjeli nikakvom poboljšanju svojih prilika nadati. Ne treba šutjeti, već otvoreno reći, gdje nas boli! Težak naš više boluje, nego i činovnik, ili itko drugi!

Ovdje ne mogu ni toga prešutjeti, kako strah imadem, da se kod nas ne izleže kakvih ozbiljnih kmetovskih nemira. Tko ne pozna, kako je naš težak pao u nevolju i nezadovoljstvo, taj samo može biti uvjeren, da će sve ići glatko. Mi smo vidjeli, šta ono jesenas uradiše naši željezničari: nanesoše zemlji mnogo troška, a ujedno dadoše ne toliko dobar primjer nezadovoljnim slojevima u državi, kako se dolazi do pravâ. Dosta je i kmetovima došlo do znanja željezničarska pasivna rezistencija; a oni ujedno znadu, kako je njihov život daleko kukavniji od željezničarskog. Sada radi onog željezničarskog pokreta dogje nam na glavu kakav god namet. Kmet će odmah jauknuti: kako od njega nema ništa, da je i tako satrven porezima. A još čuje, da ima koristi i državi otpor praviti, pa eto odmah zlih dana! Naš se kmet i onako naučio glavu u torbi nositi; osobito kad nadogje fanatizam i podivljalost — sve za rogjeni prag. Treba samo malo iskre, da požar bukne. Istina je to, da bi u svakom slučaju svi pravi prijatelji naroda nastojali, da se izbjegne svim neugodnim dogagjajima, pošto je to u interesu samoga kmeta; ali je pitanje; hoće li se moći sve učiniti, što dobra volja htjedne?! Svaki ozbiljni agrarni nemir donijet će sa sobom to, da naš potišteni kmet još dublje pane, a toga se moramo klonuti ko od najvećeg narodnog zla.

Ne samo interesi age, interesi kmeta i države, da traže skoro temeljito riješenje našeg agrarnog pitanja, već i sami humanitet. Nije humano, protivi se čovječijem dostojanstvu, da naš težak svoje zemlje ne imadne. Poznate su nam današnje socijalne težnje. Očevidno je, da radništvo sve više iz dana u dan dobiva pravâ, od kojih su mnoga doduše opravdana, ali ipak nisu tako potrebita za dostojnu egzistenciju rad-

nika kao čovjeka, ko što je potrebito oslobogjenje našeg kmeta, da bude čovjekom u svom položaju, kao što je čovjek od naravi. Da mi našeg kmeta oslobodimo, to ne bi bila njemu nikakova povlastica, već iziskuju to njegova čovječanska prava, kao što čovječanska prava iziskuju, da čovjeku radniku nitko ne smije po ugovoru zaslužene plaće uskratiti. I kao što opstoji sud, da zaštićuje radom stečeno vlasništvo, tako, da opstoji sud za zaštitu čovječanskih prava, naš bi se kmet imo pravo na taj sud pozvati, da mu dosudi pravedan otkup ukmećene zemlje, i uvjeren sam, da bi parnicu dobio. Ali kada formalno toga suda nema, valja da kmetu pravo dadne čuvstvo humaniteta i kršćanske ljubavi.

Razloživši jasno, koji sve interesi traže, da naš kmet dogje do svojih prava, treba pripomenuti uz to, da ne će biti štete ni skoje strane. Neki se boje smrtonosnog udarca po agu. Ja naprotiv držim, da agi predani novac neće uništiti age toliko, koliko ga ništi njegovo aginsko oslanjanje na kmeta. Aga se propije i postane suviše rasipan, mislim najviše za to, što misli: imam ja kmetove; oni će meni s trećinom dugove podmirivati; a napokon mogu kojeg kmeta i prodati. Tako aga rasipajuć iz dana u dan bez ikakva računanja: što može ponijeti trećina njegovih kmetova, sve više gubi samosvijest, dok napokon i ne propane, a onda bježi u Tursku, ne mogući od stida s poštenim obrazom pred ljude izaći. Da se agi još nepokvarenu dadne novac u ruke, on bi jasno vidio, da više ništa nema, nego ono što je u šaci, kad onoga ne bude, da više ni kruha neće biti, onda bi aga vodio više brige, kako će uzmnožati svoj imetak. Eto je aga imo kmetove (osim prije) i od okupacije do sada, trideset je tome godina, pa ipak pomislimo, da ni za heler nije naprijed pomako, naprotiv je i on skoro dostigo kmeta u nevolji. Ja držim, da aga ne bi spao na te grane, da je hranio sam sebe, a da se ne bude uzdo u kmetove.

Neki drže, da bi strado i kmet otkupom. On bi se, vele, odmah zadužio; jer da nije naučan štediti. Ovaj strah nije opravdan. Pogledajmo u neke okolnosti, pa će biti jasno. Gdje je naš kmet imo svoju zemlju ili starinom ili otkupom, ondje dobro stoji. Rijedak je koji propo. Najjače su i danas općine, gdje su kmetovi otkupljeni. To se vidi najbolje po katoličkim općinama. Kakva je n. pr. usporedba izmegju sutjeških katoličkih sela i nekih kmetovskih krajiških ili posavskih krajeva?! Svaki neka uzme kojigod hoće neotkupljeni još kraj za primjer i neka ga usporedi sa sutješkim ili sa drugim kojim slobodnim krajem! Nije nemoguće, da bi se koji kmet nastojo rasipno zadužiti, ali zato imademo „seoske novčane zadruge" ili „zemljoradničke zadruge", koje osim drugih usluga priučavaju takogjer težaka još i na štednju. Eto nam nadalje i školâ, eto nam i drugih čestitih načina na pretek, da našeg težaka opametujemo! A i težak naš, što je lakouman u imetku, posto je taki za to, što je bio kmet, pak je uvijek volio reći, kad bi ga tko opomenuo, da štedi: A k o m e ć u š t e d i t i ; z a r a g i i l i b e g u ?!

Na koji način da se riješi agrarno pitanje u Bosni?

Kad sam već iznio dokaze o prijekoj potrebi, da se riješi agrarno pitanje u Bosni, kratkim ću potezima još i to učiniti, da kažem način, kako bi se naše agrarno pitanje moglo riješiti. Kratak na to odgovor: agrarno se pitanje kod nas mora tako riješiti, da kmetu pomognemo radikalno, i to odmah! Zgodno bi po kmeta bilo riješenje agrarnog pitanja na taj način, kad bi mu se povratila prava, koja je imo god. 1848.; ali tim bi ujedno uništili agu, čega pak nećemo, makar da agama ne bi ništa krivo bilo načinjeno, pošto su njihova prava nad kmetovskim zemljištem od 1848. nezakonito rasla, kako sam već dokazo. Ako dakle nemamo prema agama okrutna srca, da tako riješavamo agrarno pitanje, onda nam preostaje još jedini način: o b l i g a t o r n i o t k u p k m e t o v a. I taj obligatorni otkup mogo bi se izvesti na dva načina: a) na taj način, da kmet agi ne dadne ...

novca, već da zemlju podijele na tri dijela, a od ta tri dijela jedan da uzme aga sebi, a druga dva kmet; b) još i na taj način, da komisija kmetovsko zemljište procijeni kao kmetovsko zemljište (daleko manja cijena, nego slobodnom zemljištu), a taj iznos, da kmet dadne agi. Ovdje ću pobliže razložiti oba ta načina; a kada budem govorio o drugom načinu otkupa, niti spada u ovu raspravu, niti ću ja šta govoriti o tome, kako bi se kmetu nabavio potrebiti novac. Po sebi se razumije, da novac mora dati država, ali kako, o tome ovdje ne spada govoriti.

Kad bi mi kmeta oslobagjali tako, da raadijelimo kmetovsko selište na tri dijela i po ključu dacija, da jedan dio dadnemo agi, a dva kmetu, ostala bi još jedna poteškoća, kako da nadoknadimo agi onaj rad, kojim je kmet i agin dio obragjivo? Tu teškoću nije lako riješiti. Ja mislim ipak, da bi se to moglo i ovako učiniti: proračunati, koliko kmet potroši u obragjivanju, ogradi i sjemenu one trećiac selišta, što agu zapane, pa onda isplatiti agi toliku svotu, da godišnji kamatnjak od 5% te svote iznosi sumu onoga troška. Tu veličinu kamatnjaka uzimljem za to, jer aga pametnim radom može lako toliko dobiti na godinu iz kmetovih novaca, a da opet i svoj trud naplati. Cijena rada mora se svakako uzeti prema domaćim prilikama kod naših težaka, kakve su danas.

Sada bi išlo, da se proračuna, koliko težak potroši svega na komadu zemljišta od jednog dana oranja; ali ja neću ovdje toga učiniti, jer navodim samo načela, a nije došlo do toga, da bi se moji računi uzeli za osnovu rješavanja; dosta je, da pokažem put; što se pak tiče detaljnih računa, njih bi valjalo voditi s mnogo više tačnosti, nego li bih ja to ovdje učinio.

Valja naime uzeti posebni račun za kosanice, posebni za oranice, gdje se kukuruz sije; posebni, gdje se sije strv; pa uzeti račun posebni za voćnjake, gdje naš seljak slabo kakva posla imade i t. d.

Kad se sve to sračunalo, što bi kmet na agin treći dio zemljišta potrošio u radu, ogradi i sjemenu, ostaje, da se agi dadne pravedna glavnica, s kojom bi on mogo i dalje obragjivati svoj treći dio. Ali ovdje treba još na nešto upozoriti. Nije pravedno, da kmet agi plati rad na njegov treći dio zemljišta za sva vremena, doklegod one aginske kuće traje. To bi ipak bilo previše! Dosta je, da kmet agi plati za jedan ljudski vijek, to jest za 60 godina.

Iza 60 godina neka se ona cijela glavnica povrati kmetu! Megjutim, pošto kmet ne bi imo nikakve koristi, da agu čeka 60 godina, ta se glavnica mora odračunati odmah, i to ovako. Uzmimo, da kmet potroši za obragjivanje jedne njivice, koja bi pripadala agi, 20 K godišnje, onda računajuć po 5% kamata, kmet bi morao agi izbrojiti glavnicu od 400 K. Aga bi za 60 godina dobio u samim kamatama $60 \times 20 =$ 1200 K. Od tih 1200 K, koje bi aga dobio iza 60 godina, mora se odbiti glavnica od 400 K. Tih 400 K, kad bi se ukamatilo po 2%, za 60 godina iznosilo bi 480 K. Nešto dakle manje od 2%, mora se kmetu odračunati; a to će biti svejedno, kad kmet plati agi mjesto pune svote od 400 K samo 2/3 te svote, dakle da plati mjesto 400 K samo 240 K; ili da agi dadne glavnicu po računu od 7%, kamata, a ne 5%. U tome je slučaju pravedno i po kmeta i po agu.

S tim ipak nismo gotovi. Ima nešto, što mora i aga kmetu nadoknaditi. Aga je naime kmetu moro podizati stan i druge gospodarske zgrade; nadalje: moro je te zgrade i popravljati. Kmet s time nije imo brige, a otkupivši se, i taj bi mu teret pao na vrat; pa kao što smo agi odračunavali, da mu kmet mora nadoknaditi rad one trećine podjeljenog zemljišta, tako mora nešto odračunati i aga kmetu za gospodarske zgrade. Ako aga kmetu ostavi sve zgrade u diobi ne uzimajuć na njih nikakva obzira, onda je gotova stvar — aga je prost. Ako li aga i zgrade podijeli, onda mora kmetu odračunati kiriju na 60 godina — i opet, razumije se, prema našim težačkim okolnostima. Kirija za zgrade kod težaka je vrlo jevtina.

Mislim, da sam ovaj način otkupa do-

voljno razložio, pa dalje neću razvijati. Pripominjem, da bi u tom slučaju i kmetu i agi bilo najlakše. Kmet, kod koga je novac vrlo skup, ne bi ovoga novca moro tražiti; aga, koji bi s novcem eventualno mogo i lakoumán biti, ne bi dobio novca u ruku. Dobio bi svoj treći dio bivšeg kmetovskog selišta kao potpunu slobodnu zemlju i onu otpravninu za trošak rada, što bi stvarno odgovaralo onoj koristi, koju aga dobiva od kmeta.

Drugi način, da se riješi naše agrarno pitanje, jest obligatorni otkup kmetovâ, koji bi se proveo tako, da država otkupi kmetove, a ovi onda da otplaćuju državi u više godinâ. Država bi namakla novaca u zajam, ali od kmetova ne bi iziskivala ništa drugo, osim glavnice uz kamatnjak možda od 3 do 4 ½%. Mi bi svoje kmetove lakše mogli otkupiti, što ih nema mnogo — 85.000. Rusija je god. 1861. otkupila svojih dvadeset milijuna kmetova. Kako bi se namako potrebiti zajam, ne smatram se pozvanim, da o tom govorim. Najveća bi poteškoća bila u procjeni zemljišta; jer se procjena ne bi smila dizati na onu visinu, na koju se diže danas, kad se kmet otkupljuje. Kmetovsko bi se selište moralo procijeniti prema onoj koristi, koju uistinu aga imade od kmeta. Aga pak uživa dohodak samo za trećine zemljišta (negdje sa četvrtine, negdje i sa petine). Za to bi se, strogo uzevši, agi morala platiti cijena samo one ⅓ (¼ ili ⅕) zemljišta; pošto on za iste novce može sebi kupiti onoliki komad zemljišta, koliki njega strogo zapada — to jest ⅓ — i stoga komada može istu količinu haka dobaviti. Oštećen bi aga bio samo u toliko, što mu ne bi bio plaćen i trošak rada, kojim je kmet onu trećinu agina zemljišta obragjivo; jer aga, ako za dobivene novce uistinu kupi sebi zemljište, moraj ući tražiti za obragjivanje kupljenog zemljišta radnike, ne bi imo s njega one iste koristi, koju je imo od kmeta. U tom bi aga bio oštećen, a to ne smije biti. Stoga kmet agi mora platiti više od naprosto procijenjene jedne trećine (⅓, ili ⅕) selišta. To „više" neka bude ona ista procjena rada kroz 60 godina, kako sam gore opiso, kad sam govorio o prvom načinu, kako bi se mogo naš kmet osloboditi odbivši dakako i procjenu agina tereta, što aga naime ne bi kmetu pravio ni popravljo gospodarskih zgrada.

Zaključujem s ovim: bosansko-hercegovačkim se kmetovima mora temeljito pomoći, pa na koji bilo to način! Razumije se, da taj način mora biti **pravedan**. A pravedno je, humano, čast Bosne i državni interesi zahtjevaju, da se kmetovi što skorijim otkupom oslobode. Time se ništa ne čini krivo agama. Njima će se platiti zemlja. Ne razumijem, da bi mogo kogod ovdje vidjeti i malo nepravde! Ta kod nas nije onaki odnošaj, košto je bio do g. 1848. u Ugarskoj ili ko što je bio do god. 1861. u Rusiji. Tamo su zemljegospodari silnu štetu pretrpjeli, jer premda im je plaćena zemlja, nije im plaćen rad njihovih kmetova — njihovo beglučenje.

Ili se dakle na gore opisani način, to jest otkupom kmetu mora odmah pomoći; ili barem povratkom kmetovskih prava, koja su kmetovi imali još 1848. g. (devetina u Posavini; tretina sa protuuslugama sa aginske strane u srednjoj Bosni), što bi takogjer bilo pravedno, ali ubojno po age.

Odlučnjući faktori neka ne žale i koju ranu učiniti, samo da se spasi bolujući organizam naše domovine!

